

М. МОТУЗКА

3 організаційної науки лєнінізму.

На долю нашої відсталогої східної країни припало—переинакшуючи Марксів вислов—змалювати капіталістично-розвиненому Заходу картину його прийдешности. Вападкового нічого в цьому немає. Сталося так з цілої низки причин. Про одну з тих причин,—далеко не останню значінням,—ми й маємо тут розповісти: це—про існування випробованої, боевої пролетарської партії, що розпорошені сутички робітничого класу перетворила на організовану класову боротьбу; партії, що боротьбу пролетаріату за сьогоднішній, частинний якийсь інтерес підпорядкувала конечній цілі—боротьбі за диктатуру пролетаріату, за комунізм; партії, що за вождя й навчителя свого мала великого стратега й тактика класової війни т. Леніна. Під керуванням його партія закладалася, набирала сили; під керуванням його вона набула того більшовицького гарту, що ставить її на чолі Комінтерну; за його-ж кермою партія в що-найтяжчі для пролетарського руху часи виходила зі скрути і через добу лихоліття, зради й суспільного занепаду донесла до революційного піднесення загострені, незаплямовані більшовицькі гасла. Лиха реакція добре перевірила, загартувала будівельний матеріал—з доби лихоліття й реакції вчорашній сирець виходив залізнякам. Організаційний геній Леніна надав тому прекрасному матеріалу гнучкості, навчив маневрувати та розташовувати свої сили в такий спосіб, щоби в рішачий момент як найлегше дістатися перемоги. Це справжня наука організації класових сил, що свого найвищого втілення набула в організації партії пролетаріату, більшовицької партії. Власне тому справа Ленінова й живе та набирає все нових і нових соків, що після смерти Ленінової залишилась його—Ленінова—партія.

Нашим завданням є спроба начеркнути бодай силует тієї монументальної роботи в галузі організації партії, що її проробив геній Леніна.

І. ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ПАРТІЇ

Організаційна будова пролетарської партії завжди впливає, по-перше, з тих конечних цілей, які вона ставить собі в наслідок скасування старого ладу й, по-друге, з цілей, що їх ставить на кін даний історичний момент. Питання будівництва партії, таким чином, неподільно сполучається з певною політикою й тактикою партії. І було би надто штучною операцією відокремлювати питання організації сил революції від конкретного програмово-тактичного змісту історичної доби. Ставити питання про якісь певні, однакові для різних історичних моментів, застигли, закостенілі

форми організації, поминаючи своєрідність, специфічність конкретних умов,— це значило би ставити питання не по марксівському. Справді-бо: від того, які завдання в даний момент повстають перед партією, від оцінки характеру певного історичного періоду з його суспільним рухом, походить і те, як саме партія має розташовувати свої колони, ц.-т. самий тип організації виростає на тлі свого часу, його тактики й завдань. Партія, отже, мусить завжди зважати на конкретні умови боротьби. Вона бо є не що інше, як могутнє знаряддя перемоги в руках робітничого класу. Зброю-ж слід перевіряти щодня, й з арсеналу брати ту, що з погляду революції, буде найдоцільнішою.

Але помилився-б той, хто, виходячи з вищенаведеного, відкидав би існування якихсь тривалих, постійних елементів в організаційній системі більшовизму—ленінізму. Відкидаючи все, на сьогодні вже не придатне, створюючи нові, що-найрізноманітніші організаційні форми згідно з вимогами часу і т. д., і т. ін., пролетарська партія має одначе свою міцну, непохитну основу, що надає їй характеру дійсно-боевої, більшовицької партії. Основу ту становить—залізна, непохитна дисципліна, ідейна одностайність, чітка централізована організація. Хто намагався-б висмикнути хоча-б єдину соломину з цієї основи, той—по суті речі—заніс би руку на всю важкою працею створену будівлю партії.

II. ПАРТІЯ—ВИЩА ФОРМА КЛАСОВОГО ОБ'ЄДНАННЯ, ОРГАНІЗАТОР І КЕРОВНИК РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

Що-ж таке партія? Які цілі вона собі ставить? Які взаємини між партією та класом?—такі й подібні питання маємо розв'язати, аби з'ясувати все значіння й роль партії.

Насамперед: що таке партія? Тов. Ленін що-до цього не дав ніде закінченого визначення,—але він підкреслив основні елементи, що ставлять собою незайману властивість партії. Так, у своїх статтях 1913 р. він партію визначає, як «свідомий передовий загін» класу (т. XII, ч. II, «Спірні питання»,—стор. 127),—а ще раніше, за часів першої революції, в своїй статті «Соціалізм і релігія», він визначає нашу партію, як «спілку свідомих, передових борців за визволення робітничого класу» (т. VII, ч. I, стор. 51). Цеб-то, головною ознакою партії є те, що вона являє собою найсвідомішу, найбільш вдану інтересам класу передову його частину.

Найсвідомішу тому, що партія має прищепити пролетаріатові свідомість його історичної ролі, допомагаючи—за виразом Маркса—перетворитися йому з «класу в собі» («an sich») у «клас для себе» («für sich»). Але «ролю передового борця може виконати лише партія, що керується передовою теорією» (аб. «За 12 років»—«Що робить?»—210). Виходить, отже, що партією робітничого класу може бути лише комуністична партія, оскільки вона орудує історично передовою теорією, наукою класової боротьби,—революційним марксизмом. Як частка класу, вона є свідомим представником інтересів не якихось окремих груп класу, а класових інтересів в цілому, політично-свідомим проводарем класу.

Тож класова природа партії безсумнівна. Або—як каже Ленін—«Не по словах, а по ділах слід розглядати партії,—не на вивіски дивитись,

а на те, якому класу кожна партія служить». (т. XII, ч. I, с. 150 — «Вибори і партії»¹⁾).

Та помилився-б той, хто гадав би, що клас в своїй масі відразу усвідомлює свої інтереси, перетворює ту свідомість в одверту класову боротьбу. За капіталістичного ладу, «при тій неосяжній розпорошеності, пригніченні та задурюванні, що неминуче за капіталізму будуть тяжити над що-найширшими шарами «невивчених», некваліфікованих робітників— («Крок наперед, два—назад») — так не буває. Внести в стихію елементи організації, прищепити класової свідомості тій боротьбі—ця робота падає на обов'язок передових елементів класу, що за капіталістичного ладу з вищенаведених причин не можуть об'єднувати більшості, хоч інтереси тої більшості (класу) і боронять. Ця передова лава (партія), отже, являє собою керівника руху багатьох мільйонів мас, як штаб війська, керуючи стратегічними операціями класу. Військо, що стало би до бою бездосвідченого штабу, було би до-щенту винищено,—клас без керівництва своєї партії буде військом поразки, а не перемоги.

Виходить, що таку організацію мусить бути побудовано згідно з вагою, яку їй доводиться відігравати.

Підкреслимо основне з тої організації:

По-перше, як свідоме меншість, як авангард класу пролетарська партія ні на одну мить не має губити свого зв'язку з широкими масами класу, вона бо є партією класової боротьби, а не купкою змовців блянкістського типу. До такого зв'язку з масами вона приходить через профспілки, кооперативні й інші подібні організації, які становлять з себе, звичайно, «нижчий (що-до партії), тип організації». В протилежному разі вона не гідна назви партії, як організації, що має стояти на чолі руху історично-молодого, прогресивного класу, і тим самим перетворюється в жменьку таємних змовців. До речі,—власне в тому й полягала помилка «лівих» комуністів Німеччини, що вони своїми «ліво-хлоп'ячими фразами» ізолювали себе від широких робітничих і селянських мас. Це давало право тов. Леніну говорити про німецьких «лівих», що—«вони не партія класу, а гурток, не партія мас, а жменька інтелігентів» («Дитяча хвороба»... т. XVII, стор. 147; курсив Лен.). Бо завдання «серйозної партії» є «виховання й навчання класу, а потім і маси (ibid.,—курсив Лен.).

Вищенаведене положення ставить з себе закон і за часів одвертої рішучої сутички класів і за існування капіталізму, і так само за доби диктатури пролетаріату. За часів капіталізму тому, що партія з самої своєї природи (ц.-т., як організація, що намагається прискорити перехід до вищої суспільної формації) неминуче апелює до мас, маючи—за Леніновим виразом—своїм завданням «підіймати чим-раз то ширші шари до цього передового рівня» («Що робить?»).

Але надходить момент особливого загострення класової боротьби. На кін історії впевненою ходою виходять уже не сотні й тисячі, але мільйони й десятки мільйонів. Гасла диктатури пролетаріату стають гаслом авангарду класу. Може на цьому справа й розв'язується? Пролетар може бути спокійним за перемогу? Ленін відповідає: ні і ні! Відмінилися

¹⁾ Як матеріал до ілюстрації класової природи партій, можна радити: «Політичні партії в Росії», «Вибори і партії» (обидві ст.—т. XII, ч. I); «Політичні партії в Держ. Думі», «Нові дані про партії Німеччини» (обидві ст.—т. XII, ч. II).

умови, відмінилася ситуація,—відмінилися, отже, й чергові завдання, що стоять перед партією. Що-правда, «пролетарський авангард ідейно на нашому боці. Це головне. Без цього не зробиш і першого кроку до перемоги. Але до самої перемоги від цього ще далеко. Самим авангардом не переможеш» («Дитяча хвороба»... т. XVII., 179; курс. наш). Чому-ж то так? А тому, що «найкращі авангарди відбивають свідомість, волю, пристрасть, фантазію десятків тисяч» (ibid., 181), тим часом, коли розгортаються рішачі бої, доводиться рахувати не тисячами,—ні,—«тут слід рахувати мільйонами й десятками мільйонів. Тут слід запитати себе не тільки про те, чи переконали ми авангард революційного класу,—а ще й про те, чи розташовано історично дієві сили всіх класів, обов'язково всіх без виїмку класів даного суспільства в такий спосіб, щоби рішачий бій сповна вже вистиг» (ibid.,—180).

Отже, партія, що стоїть на чолі руху історично-поступового класу, мусить, в першу чергу, зважати на те, щоби авангард добре порозумівся з масою, придбавши значну її частину собі за спільника, нейтралізувавши решту. Ц.-т. вихідною точкою для Леніна є масовість руху, розрахунок на класовий «перепльот». Головним завданням партії є сприяти політичному вихованню мас—«уміти керувати не лише своєю партією, але й цими масами» (ibid.). Лише в цьому—дійсна гарантія того, що справа керівництва рухом класу—в надійних руках.

По-друге,—щоби керувати робітничим класом в напрямку його перемоги, щоби зорганізувати боротьбу класу, треба, щоби сам організатор (партія) був добре зорганізований,—ц.-т. потрібні чіткі організаційні форми партійної організації. Партія робітничого класу в світлі тих завдань, які історія кладе на плечі цього класу, має бути не збіговиськом якихось замкнених у собі елементів—організацій, а становити з себе певну організаційну цілість, дотриману систему організації, побудовану на ієрархічній підлеглості частин (місцевих організацій) цілому (Ц. К., з'їздові і т. ін.). Це стає особливо ясним, коли ми пригадаємо, яке місце становив елемент організованості в Леніновій системі парт. будівництва.

— Партія—свідомий передовий шар класу, його авангард—говорить тов. Ленін.—Сила цього авангарду вдсятеро і 100 разів більша, ніж його кількість.

— Чи можливо це? Чи-ж може сила сотні переважувати силу тисячі?

— Може й переважає, коли сотня та організована. Організація вдсятеро збільшує сили» (т. XII, ч. 2,—«Як В. Засуліч нищить ліквідаторів», стор. 588—курс. Леніновий).

Завдяки-ж чому відбувається такий наче чудернацький метаморфоз: десятки повертаються на тисячі? Завдяки елементу свідомості, що властивий партії. «Свідомість передового загону в тім, до речі, й виявляється, що він уміє організуватися. А зорганізовуючись, він здобуває єдиної волі, і ця єдина воля передової тисячі, сотні тисяч, мільйону стає волею класу» (ibid., 588). Власне з нерозуміння тої ролі, яку відіграє елемент організації,—ц.-т. існування партії, як свідомого виразника інтересів всього класу та його керівника,—і походили опортуністичні ухили в історії нашої партії й робітничого руху («економізм» 1895—1901 р.р., приниження меншовиками руху класово-свідомого до страйкарства доби II з'їзду, «ліквідаторство» і т. ін.). Не розуміючи взаємин партії й класу, ролі «свідомості» і «стихійности» в робітничому русі, одні відкидали—по суті

речи—необхідність існування партії пролетаріату (економісти), другі зліквідовували її (ліквідатори). Будучи явищами різних історичних етапів в пролетарському русі, однак, ці обидві течії схожі між собою в нерозумінні того, що рух на певній стадії свого розвитку не може уникнути керми партії, що—«сувора партійність є супутник і наслідок високо-розвиненої класової боротьби»...

«Безпартійність—ідея буржуазна. Партійність—ідея соціалістична». (т. VII, ч. I—«Соціалістична партія і безпартійна революційність», стор. 42, 46). Бо, не організовуючись під прапорами марксівської партії, пролетарські маси тим фактом віддавалися-б у полон буржуазії з її порівнює високою культурою, розкладалася-б воля класу до перемоги, розпорошувалися-б сили пролетаріату проти об'єднаної буржуазії,—ц. т. відбувався-б процес, що об'єктивно робив би справу буржуазії.

По-третє,—властивістю більшовицької організації партії є ще: непохитна дисципліна в середині партії, монолітність її, боевизм, однастайність що-до ґрунтовної організаціїно-політичної лінії.

Партія мусить бути дисциплінованою, однастайною організацією так до повалення капіталістичного ладу, як і на другий день після соціальної революції—при системі пролетарської диктатури. Як говорить т. Сталін: «Партія потрібна пролетаріатові насамперед, як свій бойовий штаб, потрібний, щоби з успіхом захопити владу... Але вона ще потрібніша для того, щоби утримати диктатуру, зміцнити й поширити її в інтересах цілковитої перемоги соціалізму» («Про основи лєнінізму»,—Держ. вид-во Укр., Стор. 95—96).

Роля партії, як знаряддя боротьби за владу, більш-менш ясна,—слід трохи зупинитись на значінню й ролі партії за диктатури пролетаріату. Тов. Ленін у своїй, вже не раз згадуваній роботі «Дитяча хвороба»... дає надзвичайно багато цінних думок що-до такої постановки питання.

Одною з головних умов успіху більшовизму Ленін ставить дисципліну партії та пролетаріату. «Майже кожен, напевне, бачить тепер уже, що більшовики не утримали-б влади не то що 2½ роки, ба навіть 2½ місяці без що-найгострішої, дійсно-залізної дисципліни в нашій партії, без цілковитої та безкрайньої допомоги з боку всієї маси робітничого класу... Безумовна централізація й що-найгостріша дисципліна пролетаріату є одною з головних умов для перемоги над буржуазією» (т. XVII, стор. 117—118; курс. наш). Період жорстокої, невпинної горожанської війни та інтервенції переконує кожного, хто має голову, щоби мислити, в тім, що організатором тої перемоги була партія, і саме комуністична партія.

Та ось труднощі військової доби революції подолано. Труднощі нового характеру повстають перед партією. Перехід до господарчо-будівничої роботи після ліквідації цілої епохи горожанської війни; НЕП, що дає, особливо в нашій дрібно-буржуазній країні, певний простір індивідуалістичній стихії, викликаючи навіть в робітничій масі рецидиви др.-буржуазних настроїв і т. д., і т. ин.—все це підносить на особливу височінь роль партії за цієї доби. Слід не відкидати партійність і партдисципліну, бо це-б значило «цілком роззброїти пролетаріат на користь буржуазії» (ibid., стор. 135), а поставити своїм завданням перевиховати численні маси дрібних товаропроductентів (в першу чергу селянство) в бік комунізму. Перевиховати тому, що їх «не можна прогнать», як прогнано

поміщиків і капіталістів. Організаторсько-виховуюча роль партії в таких умовах набирає особливої ваги. Бо перевиховати дрібного продуцента в напрямку комунізму це значить—створити економ.-продукційні передумови переходу до вищої, комуністичної форми суспільства; це значить—дрібне, розпорошене індивідуальне господарство, цю підвалину й резервуар др.-буржуазного власницького суспільства, перетворити в новий, вищий тип соц.-економічної формації, на ґрунті якої виростатимуть паростки нового суспільного ладу, нового способу мислення і т. ін. Лише в такому розумінні можна говорити про дійсне перевиховання маси дрібних продуцентів в бік комунізму. Робота ця надто тяжка і мислила лише в загальній системі диктатури пролетаріату. Бо диктатура не є лише кривава збройна боротьба, як то уявляють собі міщани й обивателі, ні,— вона до того є «уперта боротьба—кривава й без крові, поневільна й мирна, військова й господарча, педагогічна й адміністраторська—проти сил і традицій старого світу» (ibid., 136). І в цій роботі—особливо важливий і важкий—партія наша повинна бути що-найодностайнішою та що-найдисциплінованішою. Збройного ворога, хоч і немає, зате є інший ворог: небезпека з боку др.-буржуазної стихії, з боку «сили звички мільйонів і десятків мільйонів», звички до старих індивідуалістичних способів господарювання, що підсилюватиме, отже, старий індивідуалістичний спосіб мислення, додаватиме живучості застарілим побутовим відносинам і т. ін. Без що-найгострішої централізації й дисципліни в своїх лавах виправдати своє історичне призначення партія не зможе.—«Без партії, залізної й загартованої в боротьбі, без партії, якій вірить усе чесне в даному класі, без партії, що вміє спостерігати настрої маси і впливати на нього,—таку боротьбу провадити неможливо» (ibid., 136).

Тож згідно з вагою й ролею, яка падає на плечі пролетарської партії за переходової доби в др.-буржуазній країні, особливо рішуче слід підкреслювати загальний організаційний принцип більшовизму-ленінізму—єдина, монолітна централізована організація,—партія, що з своїх лав викидає все нетривале, непевне, випадкове, не зовсім виразне.

Звідки-ж така нетерпимість до «законних відтінків» у партії? З бажання забезпечити цілість і міць партії, бо в протилежному разі—велика погроза партійній єдності. «З маленької помилки—говорив Ленін—завжди можна зробити надто велику, коли на помилці тій настоюють, коли її, доводячи, поглиблюють, коли її «доводити до краю» (т. XVII., 135). Більшовицька партія набувала єдності й монолітності, борячись з тими, хто розглядав її, як федерацію груп, угруповань, фракцій і т. ін. Не дарма творцем більшовицької партії був Ленін з його гаслом: «щоби об'єднатися, треба розмежуватися». «Що-до нетривалих і непевних елементів ми не лише можемо, ми повинні переводити «стан облоги», і весь наш статут партії, весь наш централізм, затверджений віднині з'їздом, є не чим іншим, як «станом облоги» для так численних джерел політичної невиразності» (т. IV. Промова на 2 му з'їзді з приводу виборів до Ц. О., 286). Це був, так би мовити, метод справді-більшовицького добору.

Але вищої точки доходить значіння партійної дисципліни й відповідальності, коли Ленін говорить: «Той, хто хоч трішки послаблює залізну дисципліну партії пролетаріату (особливо за його диктатури), на ділі допомагає буржуазії проти пролетаріату» («Дитяча хвороба».—т. XVII, 136).

Пролетаріят, що з своєї природи та класового стану стихійно підводиться на класову боротьбу, потребує свідомого керівника. Стихійний історичний процес на певній точці свого розвитку набуває елементів організації. Той елемент організації становить партія, як організатор і керівник робітничого класу в його боротьбі. Вона й лише вона може репрезентувати інтереси й історичне призначення робітничого класу, бо вона й лише вона одна спирається на «передову теорію» (Леніновий вираз), що дає ключа до розуміння динаміки в розвитку суспільнім. Отже, лише через партію пролетаріят перетворюється з «класу в собі» у «клас за-для себе», ц.-т. здобуває свідомости своєї історичної ролі.

III. ГОЛОВНІ ЕТАПИ БІЛЬШОВИЗМУ. «ПЕРІОДИЗАЦІЯ» ЛЕНІНІЗМУ

Звідки-ж слід розпочинати те все характерне, що дав його Ленін теорії й практиці робітничого руху? Яку добу нашої історії слід взяти за початок ленінізму?

Поминаючи положення, що становить собою закон, а саме: що ленінізм є марксизм доби краху імперіялізму, доби соціальних революцій,— розглянемо, як розв'язує це питання сам тов. Ленін.

В розділі II своєї «Дитячої хвороби» він підкреслює: «Більшовизм існує, як політична течія й як політична партія, з 1903 р.» (т. XVII, 118). Ця доба (1903—1905) в основному створила ленінізм, на вогні революційного передодня перевірила основні його положення, допомогла самостійному зформуванню більшовицької партії, викриваючи ліберальний характер меншовізму. Тож, вивчаючи ленінізм, слід брати до розгляду весь шлях, що йому довелося його пройти, ц.-т. студіювати ленінізм в його зародженні, формуванні, в історичному розвитку, а не розривати його, відкидаючи саме ті етапи його історії, що власне й характеризують ленінізм, як бо є в у теорію пролетарського руху (боротьба з «лівими» й правими ухилами— з опортунізмом в усяких виглядах, з «ліквідаторством», «отзовізмом», «ультиматизмом» і т. ін.). Саме таку помилку й робить тов. Преображенський, коли, «періодизуючи» ленінізм (чи історію партії), каже: «Того, що робить наш революційний марксизм ленінізмом, за виїмком організаційного й подекуди земельного питання, повинні шукати ми не в першій революції, а десь від 1914 р.» («Марксизм і ленінізм», Д. В. У.; 15). Цеб-то, говорити про ленінізм, як про «якесь окреме видання марксизму, яким він став пізніше», до 1914 р. нема чого. Ленінізм розпочинається з доби світової імперіялістичної війни. Ленін після військової доби «логічно нічим не зв'язаний» з Ленінізм до 1914 р. «Це значить—каже тов. Квірінг,— що більшовизм-ленінізм робить 1914 року великого стрибка, пориває зі своїми старими корнями, знаходить новий ґрунт і розпочинає нове життя, логічно не сполучене з усіма коріннями старого більшовизму. Нічого, мовляв, принципово-відмінного від колишніх європейських ортодоксів стара більшовицька гвардія не мала. Справжній ленінізм, справжні ленінці виявилися лише 1914 р.» («Про помилку т. Преображенського»—«Большевик» № 11—за 1924 р.).

Шляхом такого розривання більшовизму на дві частки Преображенський пішов з тої причини, що він одмінність розвитку головних ідей більшовизму, яку створили одмінні умови 1914—1917 року, вважав за

щось принципово-нове, за розрив з минулим, відкидаючи в такий спосіб усю вагу досвіду й традиції Ленінової партії. І цим самим підкреслював, що він не розуміє, що ідея диктатури в системі більшовизму-ленінізму становить щось тривале, історично-постійний його елемент,—одночасово забуваючи, що й ідея централізованої пролетарської партії, і питання про взаємини пролетаріату з селянством і постановка нац.-колоніальної проблеми—ці «кіти» ленінізму—зародилися раніш, до імперіялістичної світової війни.

Єдиною гарантією від таких помилок було би лише студювання «історії більшовизму за весь час його існування», що й рекомендує тов. Ленін для дійсного розуміння ленінізму. Преображенський тої поради Ленінової уникає—і в цьому його головна помилка. Тим часом, як розглядаючи історію ленінізму за весь його історичний хід, він би зміг запримітити ленінізм—що-правда, в зародковій його формі—ще в Леніновій полеміці з народниками, на світанку рев. марксизму в Росії¹⁾.

Остільки-ж неправдивою є й друга «періодизація», що її дає тов. Троцький ще в своєму «Новому курсі». За його схемою історії партії (ленінізму) повинно розподілити на 4 періоди: а) до-жовтнева двадцятип'ятилітня підготовка; б) Жовтень; в) після-жовтневий період і г) «новий курс».

Візьмемо що найнеобхідніше для нашого завдання.

Ми читаємо: «Що до-жовтнева історія, не зважаючи на її різнобарвність, складність і відмінність пройдених етапів, являла собою лише підготовчий період, це тепер цілком безперечно. Жовтень дав ідейну й організаційну перевірку партії та її кадрового складу». Цими словами тов. Троцький над всією до-жовтневою історією партії, вщерть повною боротьби проти впливу буржуазії на пролетарський рух, ставить хреста, «ліквідує», весь до-жовтневий період ленінізму, робить—всупереч Леніновій періодизації—замах на більшовизм, що «існує, як течія політичної думки й як політична партія, від 1903 р.». Тож не дивно, що така постановка питання викликала гарячу відповідь. Бо за т. Троцьким виходило, що всі ті вузлові моменти, які знає ленінізм у своїй історії, були не аби-якої ваги моментами, а просто недовгочасними епізодами,—ц.-т., що 1903 року, коли більшовизм-ленінізм тримав (і витримав) першу свою перевірку на ленінську організацію партії; 1905 р.—коли ленінізм життям перевіряв гасло диктатури пролетаріату й селянства, тим самим закладаючи підоснову «смички» з селом; далі, доба реакції, а потім і імперіялістичної війни,—що всі ці моменти не були чимсь характернішим ленінізму. Справді-ж, на цих великих історичних поворотах перевірявся пролетарський характер партії, перевірялася й загартовувалася партія, як грізний для капіталістичного світу знаряд.

Тож твердження тов. Троцького, що Жовтень і лише він—є єдиною перевіркою леніністів, є не що інше, як спроба довести, що справжній ленінізм і дійсні ленінці беруть початок від Жовтневої доби. З терез історії в такий спосіб скидається ленінізм, з одного боку, як теорія й політична партія, що виросла в боротьбі з різними ворогами в середині робітничого руху,—відкидаються, отже, традиції партії і, з другого боку,—як теорія, що мусила перевірити себе не тільки-що в Жовтні, а й на другий

¹⁾ Докладніш див. вищезгадану статтю тов. Квірінга («Большевик» № 11, 1924).

день після Жовтня, за доби «військового комунізму», і, врешті, переходом до НЕП'и. Розривати лєнінізм на де-кілька слабо-сполучених (ба навіть цілком «логічно незв'язаних») ланцюжків—це значить підходити до лєнінізму не по-більшовицькому, не-по-лєнінському (більшовизм бо слід розглядати «за весь час його існування»).

Помилковість такої точки зору кидається у вічі кожному, хто знайомий з точкою зору Лєніна в справі історичних корнів більшовизму.

Встановлюючи 1903 р., як дату зформування більшовизму в певну політичну партію—течію, Лєнін в спеціальному розділі («Головні етапи з історії більшовизму») своєї «Дитячої хвороби» дає свою «періодизацію». Писавши цей твір квітня—травня 1920 р., він доходить у своїй «періодизації» до Жовтневої революції, й історію партії (більшовизму) класифікує в такий спосіб.

Перший етап—підготовка першої революції (1902—1905). За цієї доби революції—марксівська еміграція ставить у теорії всі головні питання революції. «Всі питання, за-ради яких зі зброєю в руках маси боролися 1905—1907 і 1917—1920 р.р., можна (й слід) запримітити, в зародковій формі, в тодішній пресі» (т. XVII, 120; курс. наш). Це доба, коли «класи виковують собі відповідну ідейно-політичну зброю для прийдешніх боїв»—характеризує той етап тов. Лєнін.

Другий етап—перша революція (1905—1907). Програмові й тактичні положення перевіряються рухом мас. Від економічного страйку до політичного, від політ. страйку до збройного повстання—ось шлях лєнінізму цього етапу. Це «практична перевірка (курс. наш—М. М.) співвідносин між керовником—пролетаріатом і селянством, нетривалим, непостійним, яким доводиться керувати»—(ibid.). В стихійному русі зароджуються Ради, як форма диктатури пролетаріату й бідноти села.

Третій етап—доба реакції (1907—1910). Поразка революції, ренегатство, «ліквідаторство», «упадочні» настрої, «отзовізм», «ультиматизм» і т. д., і т. ін.—характеризує епоху. Але «бите військо добре навчається». Раніш цьому військові треба було йти в наступ,—тепер слід навчитися, в який спосіб що-найкраще відступити. Поеднання конспіративного (таємного), боевого апарату партії з роботою в широких масових організаціях—в легальних профспілках, кооперативних і інших організаціях, що зв'язані з широкими робітничими масами. Не тільки що на весіллі, але й у дні жалоби партія Лєнінова залишається з масою.

Четвертий етап—піднесення робітничого руху (1910—1914). Ленські події надають тому руху жвавішого темпу. Більшовизм стає зброєю робітничих мас. Зростає політичний і страйковий рух. Подуло весною по робітничих кварталах, але імперіялістична війна перетинає нитку революції.

П'ятий етап—(1914—1917) свесвітня імперіялістична війна. Криза робітничого руху. Зріст соц.-шовінізму. Лєнінізм виходить на широку всесвітню арену. Боротьба проти імперіялістичної війни шляхом перетворення її на горожанську. Проти центрризму («Кавцкіяństwa») та соціал-зрадництва за створення III Інтернаціоналу, Комуністичного. Такі основні риси цього етапу.

Шостий етап—друга революція (лютий—жовтень 1917 р.). Лютнева революція,—Лєнінове гасло «вся влада Радам», квітневі Лєнінові «тези» про завдання партії та оцінка моменту. Липневі події. VI з'їзд партії. Зріст революційного руху аж до Жовтня.

Ось в стислому вигляді Ленінова «періодизація».

Що-ж говорить такий поділ історії більшовизму? По-перше,—що всі ці «етапи» зв'язані єдиною, постійною ідеєю, ідеєю боротьби за диктатуру пролетаріату й селянської бідноти, яка (ідея) проймає собою весь шлях більшовизму—ленінізму й ілюструє, таким чином, різні етапи єдиного цілого—ленінізму. По-друге,—що зрозуміти щось в ленінізмі, відкидаючи масовий робітничий рух і нехтуючи історію партії,—не можна. І—що найголовніше—ленінізм слід вивчати лише, не кидаючи ґрунту ленінізму, розглядаючи його розвиток за весь час його існування.

IV. ЛЕНІНІЗМ ВИРІС І ЗФОРМУВАВСЯ В БОРОТЬБІ З МЕНШОВИЦЬКИМ ОПОРТУНІЗМОМ І ДРІБНО-БУРЖУАЗНОЮ РЕВОЛЮЦІЙНІСТЮ.

Ленінізм виріс в боротьбі зі впливом буржуазії на пролетаріат, яких би форм вплив той не набував: буде то меншовицький опортунізм, а чи дрібно-буржуазна революційність анархічного типу (по своїй дзвінкій фразі),—однаково, боротьба за самостійність шляху пролетаріату, за його дійсно-пролетарську партію становить той брус, на якому, загартовуючись і перевіряючись, більшовизм-ленінізм став тим, чим він і є сьогодні: теорією світового пролетарського масового руху, марксизмом в чинності. Устояти в тій боротьбі, вийти з бою переможцем ленінізм міг лише завдяки непорушності своєї дисципліни, монолітності своїх лав, перевірених що-найтяжчими періодами робітничого руху, та ще завдяки своєму глибокому зв'язку з пролетарськими масами.

Обминути ці характерні, незаймані властивості ленінізму при розгляді його історичного походження—це значило би нічого і нікому не зрозуміти в ньому, як у теорії, що з боєм прийшла до опанування роб. мас.

Сам основоположник ленінізму, відповідаючи на запитання: «В боротьбі з яким ворогом в середині робітничого руху виріс, набрав сили й загартував себе більшовизм?»—говорив так:

— «По-перше, і головним чином,—в боротьбі проти опортунізму, що 1914 р. конче перетворився на соціал-шовінізм, рішуче перебіг на бік буржуазії проти пролетаріату.

— Природно, що це був головний ворог більшовизму в середині робітничого руху. Цей ворог і залишається головним у міжнародному масштабі. Цьому ворогу більшовизм надав і надає найбільше уваги (т. XVII, — 124).

І далі: «...більшовизм виріс, зформувався й загартував себе в довготривалій боротьбі проти дрібно-буржуазної революційності, що складається на анархізм, чи де-що від нього запозичає, що у важливому не рахується з умовами й потребами дотриманої пролетарської класової боротьби» (ibid., — 124—125; курс. Лен.).

Ми, отже, бачимо, що ленінізм—це справді «войовничий матеріалізм», що за доби розвиненого імперіалізму, відновлюючи революційний дух Марксової науки, одночасно додає щось нового згідно з новими умовами даного історичного етапу.

Тож зрозуміло, що ленінізм мусив подолати насамперед те, що засмічує ґрунт боротьби за справді-революційну, класову організацію,—подолати так меншовицький опортунізм, як і дрібно буржуазну революційність. Меншовизм—тому, що він—по суті речі—є прислужливою

зброєю в руках буржуазії, зброєю, що розкладає й знесилює робітничий клас,—по-друге, він є провідником буржуазного впливу на пролетарський рух, оскільки, поширюючи ілюзії угодовництва з ворожим класом, він відтягує пролетаріат зі шляху безпосередньої рішучої класової боротьби.

Дрібно-буржуазність анархічного типу—тому, що вона з своєї природи чужа, ворожа пролетарській революційності. Дрібно-буржуазна революційність набирає собі сили з дрібно-власницької стихії, розпорошеної, позбавленої будь-якої організації,—відбиває інтереси дрібного власника. Пролетарського тут немає ані щенту. Пролетаріат зі своїх життєвих, продукційних умовин стремить до організації, дрібний же власник, цей—за висловом Леніновим—«оскаженілий від страхіть капіталізму дрібний буржуа», зазнаючи за капіталізму всіляких форм гніту й часто-густо раптового, несподіваного нищення та злиднів, «легко вдається до вищої революційності, але не здатен до витривалості, зорганізованості, дисципліни, мужности» (ibid., 125).

Нетривалість такої революційності, нездібність дрібно-власницьких елементів до сталої організації своїх сил і т. ин.—все, що походило з нетривалості та розпорошеності самої дрібної буржуазії, було, звичайно, лише на шкоду пролетарському руху, знесилювало його, і більшовизм-ленінізм ще з самого свого зародження здимає стяг боротьби з цим «ворогом в середині робітничого руху», разом з меншовицьким опортунізмом він завдає удара-і «революційній фразі», «лівому дитинству», цьому новітньому виданню дрібно-буржуазної революційності.

У. ПРИЧИНИ УСПІХУ БІЛЬШОВИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ

Але для того, щоби, борючись з ворогом, більшовизм—ленінізм зміг витворити таку дисципліну й гостру централізацію, що допомогла вийти з боротьби переможцем,—потрібні були певні історичні умови. Тов. Ленін, посилаючись на значіння тих умов, підкреслює:

— З одного боку, більшовизм виник 1903 р. на що-найміцнішій основі теорії марксизму.—Життя-ж, практика боротьби класів, життєва перевірка в Росії й на Заході та в Америці наочно доводять, що ця теорія є «єдино правильна революційна теорія». Здібність володіти цією теорією, прикладати її основні положення до явищ суспільного життя—це давало велетенську зброю в класовій боротьбі. Само життя вкладало цю зброю до рук пролетарської партії. «Завдяки емігрантщині, до якої змушував царат, революційна Росія—каже Ленін—мала в другій половині XIX століття таку силу інтернаціональних зв'язків, таку чудесну поінформованість щодо всесвітніх форм і теорій революційного руху, яких не має ніхто у світі» (т. XVII; 119).

І далі:

— З другого боку, більшовизм, що виріс на цій гранітовій базі, проробив п'ятнадцятилітню (1903—1917) практичну історію, якою—по силі досвіду—ніхто з ним не зрівняється. Бо жадна країна за ці 15 років не зазнала навіть приблизно остільки багато що-до революційного досвіду, хуткості й ріжнотності в змінах різних форм руху,—легального й нелегального, мирного й бурхливого, запільного й одвертого, гурткового й масового, парламентського й терористичного. Ні в одній країні

не було зібрано на протязі такого короткого часу такої різнобарвності форм, відтінків, методів боротьби усіх класів сучасного суспільства... (ibid.—119—120).

Так, — більшовизм — лєнінізм, дійсно, виріс на загальній основі революційного марксизму, зкористав з нього в боротьбі з різними опортуністичними ухилами в нашому русі, оскільки без революційної теорії не може бути й революційного руху. Та переймаючи новітні досягнення з теорії й практики марксизму в Європі й Америці, більшовизм — лєнінізм, залишаючись на ґрунті рев. марксизму, мусив виходити з тих своєрідних умов, які властиві Росії, і в цьому одмінність його від марксизму до-лєнінської доби.

VI. СПРАВЖНЯ «ПЕРЕДІСТОРІЯ» ЛЕНІНІЗМУ

Раніше, ніж стати зброєю масового робітничого руху, ц.-т. ще до того, як лєнінізм набув якихсь організаційних форм, зорганізувався в партію, він мусив пройти довгий шлях, щоби приготувати ґрунт для своєї історичної роботи. Інакше кажучи, лєнінізм мав пройти якийсь підготовчий період: лєнінізм має свою «передісторію».

Де шукати початків тої передісторії?

Ось які вказівки дає нам сам основоположник лєнінізму. В роботі, написаній ще 1902 р. («Що робить?»), — цеб-то, коли лєнінізм організаційно лише складався, він усю попередню історію соц.-демократії побиває на три періоди, які ми можемо брати за «передісторію» лєнінізму, «передісторію» в широкому розумінні.

Перший період становить щось близько 10 років (1884—1894). Це був власне час народження й зміцнення марксівської теорії, її основних положень про історичну роль робітничого класу та про тенденції економічного розвитку Росії. Це був перехід від віри в месіянську роль «общини» та в селянську разинівщину («селянську революцію») до теоретичної поки що установки на боротьбу класів, на організацію пролетаріату во ім'я його історичного призначення. Революційний марксизм цього періоду існував без робітничого руху, що ставив би собі якісь ясні класові цілі, як політична партія, він переживав тоді «процес утробного розвитку». («Що робить» — 163; Моск. філія Держвидава, 1922). Прихильників собі марксизм нарахував одиницями. Прояви робітничого руху того часу не були озброєні теорією класової боротьби пролетаріату, соціалістичною свідомістю. Та й не дивно: для соціалістичної свідомості не було ще особливого ґрунту в низькому розвитку робітничого руху, що походив, як зі своєї основи, від слабого розвитку капіталізму. Соціалістична теорія приноситься в пролетарський рух зовні. «Теорія соціалізму — говорить тов. Ленін — виросла з тих філософських, історичних, економічних теорій, що їх розробляли освічені представники заможних класів — інтелігенція, (ibid.—47). Так виріс соціалізм Маркса й Енгельса. «Точнісінько так само і в Росії — теоретична наука соціал-демократії зародилася цілком незалежно від стихійного зросту робітничого руху, виникла, як природний і неминучий наслідок розвитку мислі в револ.-соціалістичній інтелігенції» (ibid.).

2 період — становить приблизно 1894—1898 р. Коли до цього часу соц.-демократія переживає свій утробний період, то 2 періодом вона

розпочинає свій дитячий, а потім і юнацький вік. З поля книжок та від теоретичного усталення марксизм зіходить на ґрунт практики, політичної акції. Поміж революційних груп і гуртків розпочався новий рух, дихнуло свіжим повітрям—революційним марксизмом—на полі робітничого руху. «Багато хто з тих, що їх не могла переконати теорія соціал-демократів, починають переконуватися з їхньої практики» (зб. «За 12 років»—154). Перед російською с.-д-ією розгортається широке поле роботи. Велетенський-бо розквіт капіталізму сприяє зросту робітничого руху. «Соціал-демократія виходить на світ божий, як суспільний рух, як підйом народніх мас, як політична партія» («Що робить?»—165). Але рух ще надто молодий, потреба в доладньому керуванні цим стихійним рухом надто важка, щоби цю історично-відповідальну роботу змогли проробити розпорошені необ'єднані гуртки. Знаменита хвиля страйків (напр., Ленінградські ткацькі 1896 р.) наочно доводила, що робітничий рух ступив крок наперед та що, отже, конче потрібна якась єдина організація, що стала би на чолі того руху, надаючи йому класової визначеності. І тов. Ленін в своїй брошурі 1897 р. під назвою «Завдання російських соц.-демократів» рішуче ставить на порядок денний перед революційними марксистами того часу завдання—створити соц.-дем. роб. партію. «Російські соц.-демократи—каже він—повинні проробити велику роботу що-до об'єднання робітничого руху, що-до зміцнення революційних груп і звязку між ними, що-до постачання робітників пропагандистською й агітаційною літературою, що-до об'єднання розпорошених по всіх кутках Росії робітничих гуртків і соц.-демократичних груп у єдину соціал-демократичну робітничу партію» (збірн. «За 12 років»—155; курс. Ленін). Цей період закінчується створенням партії 1898 року.

Та ми не вичерпали-б змісту цього важливого в історії нашого марксизму періоду, коли-б не підкреслили величезного значіння тої боротьби, яку довелося йому провадити в ті часи на два фронти: проти народництва 90-х р.р. і проти струвизму, цього «відбитку марксизму в буржуазній літературі». Ленін тих часів—фундатор партії («Завдання рос. с.-д.»), але він одночасно й войовник за незайманість революційної суті марксизму («Хто такі друзі народні?», «Економічна теорія народництва й критика її в кн. п-на Струве» і ин.).

Третій період—приблизно 1898—1902 включно. Прокламувавши 1898 р. створення єдиної соц.-дем. партії, соц.-демократія проте увіходить в цей період розщепленою на де-кілька шматків—течій. Махровим цвітом розцвітає т. зв. економізм, розвивається конфлікт між «матеріальними», стихійними елементами руху й свідомими його керівниками, між стихійністю робітничого руху і свідомістю соц.-демократії. «Економісти—каже Ленін—із плазування та схиляння перед стихійністю створили теорію... почали проповідувать, що соц.-демократи повинні не йти попереду, а шкутильгати в хвості (ззаду) руху» («Розмова з прибічниками економізму», т. IV, 76—77). Це була оборона відсталості, і саме відсталості свідомих керівників від стихійного піднесення мас. Але, оскільки «всьяке плазування перед стихійністю робітничого руху, всяке приниження ролі «свідомого елемента», ролі соц.-д-ії визначає тим самим—цілком незалежно від того, чи хоче того той, хто принижує, чи ні—зміцнення впливу буржуазної ідеології на робітників»,—остільки економізм був провідником, агентом буржуазії в робітничому русі, приводячи до кризи молодий ще

рух. Це позначалося і на організаційній схемі (що нас власне і цікавить тут) економізму. Принижуючи роль соц.-демократії до пасивного прислужування руху на кожній його окремій стадії («теорія стадій», «тактика—процес»), не розуміючи, що соц.-дем-ія має боронити інтересів усього руху в цілому, ставлячи йому певні конечні цілі та боронячи його політичну й ідейну самостійність,—економісти мусили, отже, і що-до організації партії стати на відповідні «хвостистські» позиції, боронячи застаріле гуртківництво, організаційне кустарництво. «Це—доба розпаду, розтічи й вагання. За юнацтва так буває—людині голос рветься. От і російській соц.-демократії почав уриватися голос» («Що робить?—166). Революційні марксисты мусили боронити незайманість марксизму.—«Але брели в розтіч і йшли назад лише керівники: сам рух все ріс і швидко посував наперед»—так Ленін характеризував основне значіння тої доби в робітничому русі. Економісти були тими, хто «йшли назад», вульгаризуючи, принижуючи марксизм. Тож не дивно, що тов. Ленін дає в «Искрі» що-найгострішу одсіч вульгаризаторам марксизму. Докладно про це ми розповімо в іншому місці, тут же лишень підкреслимо, що в цій боротьбі з економізмом ленінізм виробляє й зформовує ґрунтовні елементи своєї організаційної науки: в світлі тої полеміки розробляється питання про взаємини класів—партій-вождів, про організацію професійних революціонерів і, взагалі—питання організації пролетарської партії.

Коли вся попередня історія робітничого руху була «передісторією» ленінізму («передісторією» в широкому розумінні), то саме цей «третій період» можна сміливо назвати передднем його.

Тож вивчення ленінізму слід розпочинати саме з розгляду цієї останньої доби, поставивши осередком боротьбу з економізмом за організаційне існування робітничої партії.

К. ГАЛКІН

За царськими мурами.

Коли доводиться спогадувати про минуле, про роки, що їх провели політичні каторжани в царських тюрмах 1905—1917 р.р., то все це здається якимсь сном, але сном живим, вічним, незабутнім. Багато чого було там сумного, тяжкого, але—як то не дивно—багато було й такого, про віщо часом згадаєш з великою втіхою та радістю. Багато хто з тих, що попадали на каторгу по політичних процесах від варстату (за належність до революційних організацій), чи від плуга (напр., за аграрний рух), а чи з військових (за повстання),—там, за тюремними мурами, діставали що-найширшої, що найрізноманітнішої освіти й часто-густо бувало, що товариш, який сів до в'язниці 1905—06 р.р., через яких 5—6 років, працюючи над собою під керуванням більш освічених товаришів, вже навчав інших, читав лекції по питаннях, що його цікавили. Були такі тюрми, де всі чисто працювали над собою. Що правда, не в усіх тюрмах були умовини, що сприяли такій роботі: було багато таких тюрем, де адміністрація дозволяла до вжитку лишень чорносотенну літературу та «святе письмо», цілком одверто зазначаючи, що—«ви»—мовляв—«сукини сини, прийшли не до університету, а до каторжної тюрми». Загалом же слід визнати за правило: що-далі тюрма була від столиці, то вільніші там були й порядки.

До таких тюрем, де за доби 1905—17 р.р. каторжани мали можливість працювати, як по-одинці, так і в гуртках, над всіма науками, аж до політичних, і одержувати з дому й від організацій навіть партійну літературу (останню, звичайно, діставали в т. зв. нелегальний спосіб),—належала Олександрівська Центральна Каторжна Тюрма, що була в 60 верстах на північний захід від Іркутська й в 18 вер. від залізничної станції Усольє.

До такого порівнююче вільного режиму Олександрівського централу спричинювалося, на мою думку, ось що.

Насамперед слід мати на увазі те, що майже по всіх російських тюрмах (всупереч сибірським) вище начальство зараховувало за «надзирателів» добре випробованих, особливо пильно перевіряючи їхні настрої; їхнє особисте життя яке, слід додати, мало чим відрізнялося від життя ув'язнених, що вони їх вартували. Жити вони були змушені в спеціальних казенних помешканнях, звичайно, біля тюрми, й до міста вирядитися могли лише з дозволу вищої адміністрації, що пильно стежила за тим, аби «крамола» не опанувала тюремників.

Річ ясна, що такого розпорядку не можна було запровадити в Сибіру де самі тюремні «надзирателі», маючи при в'язниці на селі нерухоме майно та окреме своє господарство, дивилися на цю тюремну свою посаду, як

на допомічну роботу, тим паче, що майже всі вони, за невеликим винятком, були нащадками засланців і про свою посаду не аби як дбали. В Олександрівському Централі бувало, що нижчий «надзиратель» (доглядач) накидався з лайкою на своє безпосереднє вище начальство—старшого доглядача або заступника начальника—й сам потім подавав заяву про звільнення з посади.

Велике значіння так само мало й те, що тюрма була близько Іркутська, та що преса Іркутська на 75% була прибрана до рук політичних каторжан, що скінчили срок своєї каторги, та засланців-поселенців по суду, з якими Іркутська адміністрація що-дня невинно провадила боротьбу. З приводу переповнення Іркутська небажаним «неблагонадійним елементом». З тої причини відомості про утиски за мурами зараз же діставалися на «волю», попадали до преси й місто починало «густити», все це, звичайно, було неприємно Іркутській адміністрації й вона загалом не набридала своїми домаганнями й причіпками в'язням. Нарешті, третя, остання й може чи не найголовніша, причина більш-менш вільного режиму Централу полягала в тій могутній, одностайній організації, що являв собою Олександрівський «політичний колектив». В'язні мали свої окремі політичні камери, до внутрішнього життя котрих адміністрація не втручалася; вони мали свій статут, що регулював життя тої чи іншої камери. Бувало, що кількість політичних камер доходила 7-8. Траплялися справжні казуси. Перевіряє, напр., тюрму інспектор головного тюремного управління. Коли він доходить до політичної камери, нач. тюрми пошепки попереджає його: «тут сидять політичні»,—це значило, що замість вигукнути на всю горлянку «здорово!», треба привітатися по-людському, інакше ми не відповіли-б йому ані словечка. І він вітався до нас, як слід.

До інтенсивної й невинної роботи над собою в Олександрівському Централі спонукувало ще й те, що там був доволі високий, як на інші тюрми, відсоток каторжан політиків вищої й середньої освіти. Я знав багатьох, що прийшли до Централу з нижчою освітою, ато й зовсім без освіти і останніми роками свого перебування в тюрмі читали нам лекції на самі різноманітні питання. Не можу не згадати про математичні вправи тов. Лоренца й т. Петра Лабеева, що трагічно загинув після каторги на поселенні (один поселенець уловний забив Лабеева сокирою). Але особливо слід згадати про секції тов. Т. Гурштейна (тюрма називала його по-своєму—«трепач № 1») у камері 28-й з окультних наук. Зпершу товариші по камері зважали на його «теорії» трохи навіть іронізуючи, але кінець кінцем зацікавлювалися темою й з підвищеним інтересом чекали нової лекції. Нині тов. Гурштейн скінчив Московську Медакадемію на фахівця нервових хвороб і досить успішно продовжує працювати в своїй галузі, як що й не окультних наук, то—гіпнотизму, прикладаючи, таким чином, свою «каторжну науку» до життя й допомагаючи, як то мені відомо, хворим—працюючим.

З огляду на можливість провадити ту чи іншу роботу групі в'язнів Олександрівського Централу спало на думку зібрати відомості про режим та розпорядок інших тюрем російської держави, тим більше, що ті вже зібрані відомості дуже легко можна було передати «на волю» й потім скористати з них, як з багатого матеріалу що-дотюремної доби останнього царя. Думку ту було широко запроваджено в життя й цілу низку відомостей було оголошено вже за військової доби.

Скільки-б ми не обурювалися тюрмами інших держав, режимом і розпорядком, що в них заведено, де намагаються винищити волю в'язня, «перевиховать» його, глумляться над ним,—в цьому відношенні російські царські тюрми доби 1908—1914 р.р. ведуть перед.—а серед них своїм звірячим, жорстоким режимом установилися—Орловський Централ та Миколаївська тимчасово—каторжна тюрма (на Херсонщині).

Ми не знаємо, чи були такі муки на світі, що «по-закону», з відома вищої влади, не практикувалися-б в тих тюрмах. Ми, що самі десяток років сиділи в Олександрівському централі в більш-менш терпимих умовах, не віддали про ті муки, що довелося їх зазнати товаришам, направленим «для исправления» до Орла й Миколаїва, де згинуло безліч борців за майбутнє трудящих.

Про ці тюрми багато вже було написано, ба навіть ціла література склалася, але всього цього замало для того, щоби можна було скласти якийсь сталий погляд на цей жахливий час.

Прислухаймося, що говорять про ці тюрми самовидці, що—на мою думку—цілком випадково ще живуть після тих «експериментів», що їх над ними царські кати проробили.

ОРЛОВСЬКА ТЮРМА

I

До 25-го березня 1908 року Орловська тюрма була «исправительным» арештантським відділом, де сиділи т.-зв. «ротники». 25-го березня зазначеного року назву їй змінено на Каторжну Тюрму,—царському бо урядові вже бракувало тих каторжних тюрем, що існували й були «заселені» каторжанами на 50—100%. З огляди на це, почали «ротників» з Орла розсилати по інших «исправительных» арештантських відділах, сюди-ж почали гнати етапами каторжан—2 етапи щотижня. Кількість каторжан з того часу почала збільшуватися й досягла 1.200 чол. З проміж них політичних нараховувалося 100—150 ч. і це число майже весь час не відмінялося. Соціальним становищем своїм більшість політичних складалася з робітників, далі—з салдат і матросів, за повстання засуджених до каторги, і, врешті, інтелігенція кількістю не більше 20 чол.

Коли я перебував у тюрмі, режим ні разу не відмінювався; увесь час відбувалися глумління, образи, в'язнів тяжко бито на кожному кроці, з кожного поводу. З початку 1908 року б'ють «без системи», потім виробляється певна, додержана, організована система.

Після події 9-го серпня 1910-го року (буде нижче) адміністрацію тюрми було змінено. Начальника Орловського Централу Мацевича, старших наглядачів—Козленкова, Загороднева, Фролова й Коцерубу було переведено до Полтави. Губернського тюремного інспектора Ернеста фон-Кубе було переведено разом з помічником начальника тюрми Аненковим на Амурщину, а помічника начальника тюрми Руднева переведено начальником в Єлецьку тюрму. За начальника Орла було призначено бувшого начальника тимчасово-каторжної Володимирської тюрми Синайського. З часу приїзду останнього в тюрмі одверто бити кинули, але по закутках били, як і раніше; до речі, Синайський завів систему бити лозою часто-густо без жадного до того поводу.

Помешкання для в'язнів Орловської Каторжної тюрми складалося з п'яти великих кам'яних будівель. Кількість в'язнів вів перед т. зв. головний корпус з загальними камерами, де звичайно перебувало 600—700 чол., потім—поєдинчий корпус, що містив в собі біля 200 окремих камер,—далі т. зв. «фортеця», де раніше, до 1908 р., сиділи засуджені до фортеці—там містилось біля 100 чол., потім був корпус з тюремними майстернями і, нарешті, п'ятий корпус—лікарня.

Розміром загальні камери були різні і вміщали в собі, з огляду переповнення тюрми, майже завжди вдвое більше за норму—звичайно від 25 до 45 чол.—за винятком окремих камер, де більш одного не садовили. Посуд, з якого в'язні їли, був мідний,—це так звані «бачки». З кожного такого «бачка» їло відразу 6—7 чол. Між иншим з-за цього посуду часто траплялося, що били в'язнів. Цей «бачок» в'язні повинні були щоденно чистити так, щоби він блищав, як шкло; от здається комусь з наглядачів, що недоладно вичищено, ато й просто схоче причіпку знайти, і розпочинається бійка. Коли-не-коли огляд посуду відбувався без бійки в'язнів. В загальних камерах удень «параші» не було; її ставлено лишень наніч; удень же в'язнів пускали поправлятися до ватер-клозетів, що були з обох боків коридорів. Сходить туди можна було за день разів чотири,—але звичайно на те, що «поправка» в цій тюрмі являла собою щось дике, неймовірне—нам хтілося-б зупинитися на цьому докладніш.

Як звичайне явище в Орловському централі слід підкреслити—повсякчасний глум і щоденні образи в'язнів разом зі звірчими бійками. Так, начальник тюрми, як і нач. губ. тюремної інспекції відали про все це, та навіть заохочували. За наглядачів до Орловського централу приймано було тих, хто дасть свою згоду бити в'язнів,—то-ж зрозуміло, що, з такого дозволу вищої адміністрації, доглядачі ті робили такі «чудеса», що не йнялося віри, щоби то робили люди, які самі більшістю вийшли з села. Але хай самі про себе скажуть факти. Зупинюсь на «поправці».

Вранці, зараз же після перевірки, в'язнів цілими камерами відразу пускають на «поправку» до ватер-клозету. Доводиться не йти, а просто бігти, так-бо вимагають наглядачі. «Поправлятися» ціла камера повинна була не довше 5—6 хвилин, після яких лунає команда «заходь», і в'язні, не встигши не то що вмитися, а навіть «поправитися» (випускають бо відразу чол. 25—30, ато й більше), змушені бігти знову до камери; коли-ж хто не встиг, а чи загаїться—наглядачі починають того бити кулаками й ключами. І так траплялося що-дня, доки в'язні привчилися до цієї нової форми поладження своїх природніх потреб і почали вночі користати з «параші», в наслідок чого від «параші» несло таким важким духом, що вночі в камері не можна було й дихнуть.

Освітлювалися тюрми гасом і, як звичайно по всіх тюрмах, його бракувало. Повітря вдень по камерах було нічого собі. Винятком були окремі камери з асфальтовими підлогами, де в'язнів примушувано було вичищати підлоги щоденно гасом,—отже всі, що сиділи по окремих камерах, і вдень і вночі дихали нафтою. Влітку вікна в головному корпусі відчинено, в окремих же камерах вони відчиняються лишень за командою на яких хвилин 20—30. Читач може не зрозуміє, як то можна за командою розчиняти й зачиняти вікна. Відбувається це в такий спосіб. Головний наглядач спускається в коридор нижчого поверху й вигукує чи «відчиняй вікна»!, а чи «зачиняй вікна»! Тим часом один з наглядачів виходить у двір і

стежити, чи одночасно відчиняються й зачиняються вікна, й коли хто загаїться, до його негайно-ж улітають наглядачі й починають бити. З цього приводу траплялися іноді тяжкі випадки. З поміж в'язнів було багато таких, що не знали російської мови—сarti, калмики, латиші, естонці і багато інших. Вигуків тих вони не розуміли, отже їх що-дня нещадно били, аж поки вони чуттям добирали, за віщо їх б'ють.

Спати з огляду на те, що тюрму було вщерть переновлено, часто й густо доводилося на підлозі, ліжок бо в загальному корпусі бракувало, в фортеці то й зовсім їх не було.

З доброї волі переходити з однієї камери до другої в Орловському централі ніхто не переходив. Та, як на Орел, то це було-б надто дивно. Збиватися в групи по бажанню не можна було. Політичні сиділи разом з уловними й адміністрація пильнувала, щоби в кожній камері було не більш, як 5—6 чол. політичних, знала-бо, що перебування політичних неодмінно спричиниться до протестів, що було, не аби-як бажано для орловських тюремників.

Окремих камер («одинок») було 200 й збудовано їх було згідно з останніми вимогами. Коли якась нова партія каторжан прибувала й проходила свій «прийом» у бані,—про віщо буде далі мова,—всіх їх на де-який час розсажувало по окремих камерах, мовляв, «на іспит». «Іспит» полягав в тім, що адміністрація пильно його вивчала, і, оскільки до Орла надсилалися «на виправлювання», вона усіх таких—непокірних та з гідністю—засажувала до окремих камер до того часу, поки вони цілком втихомирювалися й виконували вже всі—часто навіть безглузді—вимоги; до того-ж нещадно їх била.

До окремої камери можна було потрапити й за те, напр., що не догодиш чимсь адміністрації: не знімеш шапки перед якимсь наглядачем, голосно забалакаєш у камері або ще щось подібне і тебе з бійкою та «навчанням» кидали до окремої камери. З власної охоти по окремих камерах сиділо 4—5 політкаторжанина, але з власної охоти туди майже ніхто не йшов, бо умовини життєві там були надто тяжкі.

Їжу в Орловському централі давали дуже погану ще й до того, як і скрізь, мало. М'ясо ми повинні були одержувати 4 рази на тиждень, але справді ми одержували його значно рідше й до того не більш, як 3—4 золотники у день. Трохи інакше було в свята, коли «порції» нам збільшували навіть до 10 золотників. Може кожному в'язневі припадало й більше, але ніхто нам про те не говорив і ми про те не відали. Знали лишень добре, що крадуть на тюремній кухні надзвичайно. Виходило так тому, що куховар і головний по кухні («староста») призначалися адміністрацією з самих останніх тюремних покидьків. Але не стало на тім, що самі крали: вони ще годували й наглядачів. От картинка. Якось наша камера чистила на кухні картоплю. До кухні увіходить головний наглядач Козльонков і наглядач, що завідував кухнею, Поздняков. Останній звертається до головного по кухні: «Ану лишень наготуй нам вечерю».—І в ту-ж мить, не зважаючи на те, що тут сидить ціла камера, куховар відбатовує найкраще м'ясо й тут же готує декілька біфстексів на свинячому салі. А м'ясо те було виготовлено на обід арештантам. Взагалі-ж наглядачі дуже часто, коли їм хотілося їсти, заходили на кухню й розпоряджувалися продуктами арештантів, ніби своїми. Обід складався з борщу й каші п'ять разів на тиждень. У середу й п'ятницю—неодмінно піст. По-за тим, дуже уважно

додержувалися усіх постів, чому за рік нараховувалося щось біля 150 днів посту. Окріп давали двічі на день—вранці й увечері.

Було дозволено передавати в'язням різні продукти, але поки вони переходили через усі етапи тієї «передачі» й діставалися рук в'язня, --наглядачі переполовинювали ті продукти. Одного разу наглядач передає мені в камеру п'ятикопійсного бублика й каже: «це твоя передача». Я здивувався, взяв бублика і лишень через довгий час довідався, що мені було багато-чого передано, та з усього того дійшов один однісінький бублик.

Наведу один тяжкий випадок, що трапився з тієї-ж причини. Трапився він завдяки тому, що каторжанин політик Мон, засуджений за повстання у флоті, поскаржився помічнику Аненкову, що наглядачі забрали собі передану йому з «волі» їжу. Помічник Аненков у відповідь на це вдарив його, приказуючи: «Своїх начальників ганьбиш?!» Слідом за ним на Мона накинулися наглядачі на чолі з головним наглядачем Козльонковим і нещадно побили його на очах його товаришів по камері. Довго після того ще наглядачі причіпалися до Мона й били його з що-найменшої причини, чим попало.

Виписувать продукти з тюремної лавки на власні засоби дозволялося двічі в місяць і скільки хоч, але зубного порошку виписувати не дозволялося, його взагалі в тюрму не пропускали. Довго я ламав собі голову, чому-б то так не любити порошку, аж ось одного разу, нарешті, сам помічник Аненков розв'язав цю таємницю. Коли один в'язень, що зі мною сидів у одній камері, спитав у нього дозволу купити собі зубного порошку, Аненков зараз же на нього нагрімав: «Тобі...мать, порошку?! Що ти, здумав інтелігента з себе удавать? Не для тебе, каторжний ти виродок, його виробляють!» Продукти, що їх виписувано за свої власні гроші, можна було надзирателями передавать і іншим товаришам в інші камери, та однаково мало з того що виходило: значну частку (а іноді, то більше за половину) залишали наглядачі собі.

II

Листи дозволялося писати двічі на місяць, не більше одного аркуша поштового паперу. Звичайно листи писали у неділю в коридорі, за для чого з камер виносили два столи. Пишучи листа, кожен повинен був стежити за собою, щоби не вирвалося якесь слівце, що змогло би не подобатися адміністрації або викликати її підозріння. «Пиши: «жив-здоров, висилайте грошей!—от і все!»—кожного разу приказує головний наглядач, походяючи біля столів. Листи в'язнів зпершу прочитували наглядачі й лишень після того, як вони ухвалювали, їх відсилали на остаточну перевірку в тюремну контору, звідки вони йшли вже на пошту. Як що якесь речення ба навіть якесь окреме слово в листі здасться небажаним чи незрозумілим, помічник викликав в'язня до контори й читав тому відповідну «нотацію», а часто-густо просто бив. Так, напр., помічник Аненков вибив двох політичних каторжан: Івана Краснова за те, що цей останній в своєму листі вжив слово «фіаско», незрозуміле неуку—помічникові, і А. А. Павлова за те, що той в листі написав щось про українські чев'яки.

З політичним каторжанином П. Дьяконовим трапилася така пригода. Незадовго, як писати листи, його за щось побито. Природньо, отже, що в листі до рідних він несамохіть написав, що живеться тяжко. Поминуло

днів зо-два,—до нього в окрему камеру заходить піп. Привітавшись, починає розпитувати, як тому живеться. Дьяконов, не маючи жадної охоти розмовляти з попом, відповідав на його запитання неохоче й уривками. Закінчуючи розмову, піп, повчаючи, говорить йому: «Бач, тобі живеться добре, а ти скаржишся; гляди мені, вдруге начувайся!—і, витягши з-під ряс кулака, посварився ним в'язневі. Багато хто, уникаючи всяких несподіванок з боку адміністрації, відписували коротенько—«живий»,—як то їм радив старший наглядач. Нелегального листування (минаючи тюремну контору) не було. Коли-ж обов'язково треба було передати якісь відомості «на волю» нелегально і коли відшукували такий спосіб, то в'язень заздалегідь готував себе до смертної бійки. Побачення були дозволені один раз у місяць: кожного разу на протязі п'ятнадцяти хвилин, через двоє ґраток, з самими лишень родичами. До одного політичного в'язня (т. Фалєвича) приїхали, щоб побачитись, мати й сестра, але на побачення пустили одну лише матір, сестру-ж залишили за ворітьми тюрми. При побаченні, як звичайно, була ціла зграя наглядачів на чолі з помічником начальника; останній з усіх сил стежив за кожним порухом губ в'язня, боячись, щоби він не сказав чогось зайвого (напр., про тюремні розпорядки, як б'ють і т. ин.). Бувало, коли тюремна адміністрація зневажала родичів, що прийшли на побачення, та грубо з ними поводитися. Дружина політичного каторжанина А. Павлова принесла передати чоловікові букет з квіток. Помічник Аненков вирвав їй з рук того букета, образивши разом словами. Спочатку дозволялося передавати в'язням всяку їжу, але потім, завдяки проханню крамаря тюремного, «передачі» було заборонено,—не то будуть бити. Слід підкреслити, що тюремну крамницю держав якийсь Орловський міщанин, безпосередньо зацікавлений, щоби в'язні більше в його купували.

Відомостів про те, що робиться «на волі», ми ніяких не мали. Коли-ни-коли доходили до нас де-які відомості від товаришів, що прибували до нас з інших тюрем. Але які то були відомості?!—їх доводилося визнавати десь у ватер-клозеті або випадково на прогулянці. Намагаючись довідатися хоч трохи про живе життя, що там десь за ґратами тюрми бувало, в'язні часто таємо порпалися в помийних ямах, куди викидалось різне сміття з тюремної контори і де іноді доводилося відшукувати шмаття з газет. Здобутий, в такий спосіб, брудний шмат газети в'язні читали з великим захватом; аж ось одного разу в ямі «на місці злочинства» застали одного товариша, якого, як звичайно, нещадно побили. Отже, в'язні втратили і це мізерне джерело інформації. Завдяки тому, що по-за тюремною конторою всякі звязки з волею, як ми вже бачили, було сполучено з величезними труднощами й небезпекою для в'язнів,—повідомити «волю» про діла, що творилися в тюрмі, спочатку не було жадної можливості. Лише наприкінці 1909-го року, коли товариші почали виходити з Орловського централу, кінчивши свій строк, а чи перебираючись до інших тюрем—лише тоді нам далось через їх сповістити «волю» про всі страхіння Орловської катівні.

Коли до Орловського централу було доставлено першу партію каторжан, жадної книгозбірні там не було. Книгозбірня, що нею користувалися раніше в'язні з «фортеці», лиш тільки тюрму було перетворено на каторжний централ,—кудись зникла. Говорили, ніби-то книги жандарми конфіскували. Через де-який час після того, як прийшла одна з перших партій

каторжан, пол тичний каторжанин Дьяконов під час перевірки поскаржився помічнику Дурневу, що він не одержує жадних книг для читання. Помічник обіцяв йому передати з своїх книжок. На другий день у камеру до Дьяконова зайшло де-кілька наглядачів і почали його бить, приказуючи: «У тебе є старший, «отдельонний», ти чому помічника прохаєш книжок?»—Через де-кілька днів Дурнев передав йому де-кілька чорносотенних брошур. І аж року 1910-го почали давати гарні книжки; навіть якимсь чудом попав до нас збірник творів М. К. Михайловського. Мати якісь свої книжки не дозволялося, крім підручників, ба навіть і підручники не всі дозволялося. Підручників по природознавству, напр., а як по суспільним наукам, то й подавно не дозволяли. Коли хто з в'язнів прохав тюремне начальство пропустити книги, то йому відповідали: «Ви, с... сини, прийшли до тюрми, а не до університету». Нудьгували за книжками надзвичайно, особливо тому, що до кінця 1908 року не пускали ні на яку роботу. Приладь до писання ми не мали,— і скільки ми того не домагалися, нічого з того не вийшло. З великими труднощами виривали дозвіл на грифельні дошки. За уламок олівця, що знаходили його в кого, нещадно били, а, побивши, садовили до карцеру, а потім і в окрему камеру. Школи в тюрмі не було.

III

Щоби розповісти про одіж, взуття, приладдя до ліжка та білизну для в'язнів Орловського централу, слід трохи збочити. Річ в тім, що, починаючи говорити про одіж, слід зачепити питання про чепурність, що відіграла таку трагічну роль у житті каторжан Орловського централу. Кожен знає, яке велике значіння має для російської бюрократії—зовнішній бік справи; цього не виб'єш з неї і дрючком. Перед приїздом будь-якого начальства відбувається завжди приготування: чистять, білюють, підчищають і т. ін. Звичайно, так було і в тюрмі. В Орловському централі, крім цього всього, всіх в'язнів по-військовому муштрували,—навчали на привітання начальства—«здорово»! Відповідати голосно й одностайно: «Здравія желаєм, ваше... ство!» і т. д.

В Орлі, здавалося, що адміністрація завжди готова була когось зустрічати, отже, «зовнішня чепурність» завжди була в вічі. Підлоги, ліжка, стіни, столи, ослони—усе, коли не глянь, блещить. Доходила-ж адміністрація всього того бійкою каторжних. Били за те, що сірник валяється на підлозі, хоч ні плювальниць, ні попелівниць по камерах не було; били за те, що остача з «швабри» (помело) зачепилася за трохи поруйновану підлогу; били за що-найменшу смітничку на підлозі і т. ін. Тим часом, як внутрішній бік «чепурности» був просто нетерпимий. У бані, напр., митися зовсім майже не можна було, хоч вона відчинялася двічі на місяць—через кожні два тижні. До бані пускали відразу звичайно 60—70 чол., що повинні були обмитися за яких 15 хвилин, а крантів з гарячою водою було всього три. Милися без віхтів, бо мати своїх не дозволялося, тюремних віхтиків також не було. До того-ж ще слід додати, що для закутого в ніжні кайдани вдягатися й роздягатися становило велику трудність, що відбирала якихсь 10 хвилин. Коли-ж до того ще закуто й руки, то краще й не ходи вмиватися, бо однаково не встигнеш—увесь час піде на вдягання й роздягання. Що-ж головне,—що-дня не давали як слід умиватися. Вмитися

в умивальниках, що в клозеті, як бачимо, в'язні не встигали, а вмиватися в камері заборонено було—битимуть. Завдяки цьому в тюрмі були поширені різні наскірні хвороби, також і хвороби на очі.

Будь-якого власного майна мати не дозволялося, за винятком носових хусточок. Хворі, що лежали в лікарному корпусі, також не користувалися ніякими пільгами, чи полегкостями.

Приладь до ліжка, звичайно, крім укривала й подушки, не було ніяких, як і скрізь по тюрмах Росії. Спати доводилося на залізних ліжках, нап'ятих т. зв. парусиною і приладжених до стіни. Ці ліжка вдень піднімалися, запиралися на замок і відчинялися лишень для снання. Взімку спати на них було он як холодно. Дуже багатьом бракувало ліжок (завдяки залюдненню централу) і вони спали на підлозі; хоруючи потім на ревматизм.

З огляду на те, що до питань чепурності й гігієни відноситься також і стрижба волосся—слід сказати де-кілька слів і про неї, вона-бо являє собою інтерес. Волосся стригли машинкою під № 1, при чому й тут принцип глумління над особою було додержувано що-найстаранніш. Стригли в коридорах; підчас стрижби в'язень мусів стояти навколішки, а наглядачі осторонь глузували з його. Довге волосся—на думку орловської адміністрації—носили ті, хто належав до революційних організацій, а як увесь тягар тюремного режиму падав здебільшого на політичних, то й тут підчас так зв. «прийому» товаришів, що приходили з інших камер, де велике волосся носити дозволялося, катували в самий справжній спосіб. Підчас «прийому» (про нього далі) товаришів, що мали довгий волос, адміністрація, схопивши їх обома руками за волосся, била головою об підлогу або об стіни.

Склад тюремної адміністрації був, як і звичайно буває, ц.-т. складна ієрархічна драбина, на чолі якої стояв начальник тюрми. Далі тяглися—де-кілька помічників, де-кілька старших наглядачів, потім т. зв. «отдельонні», ц.-т. наглядачі, що завідували окремими відділами, і, нарешті, нижчі наглядачі.

IV

Хто ніколи не сидів в тюрмі, той не може собі уявити, що являє собою для в'язня прогулювання. Для тих, хто старанно ізолюваний і сидить в окремих камерах, прогулювання є засобом зносин, хоч іноді в такій тюрмі, як Орловський централ, з великою безпекою для в'язнів, бо за кожне слово, сказане товаришу, як що почує наглядач, навіть за кожний порух губ—нещадно б'ють; для тих, що сидять в загальних камерах, прогулювання є справжнім спочинком від стін, що весь час стовбичать перед його очима, і вонючої, вщерть повної людським духом камери. Але в Орлі, як і скрізь, прогулювання було одним із засобів повсякчас зневажати й глумитися над в'язнями.

На протязі двох тижнів після приходу в Орловську тюрму прогулювання не дозволялося: прибувши, кожен відбував т. зв. «іспит». За цей час мені що-дня доводилося чувати, як у коридорі викукували: «первый, второй, первый, второй! Направо! Равняйся!..» і т. д. Спочатку я не розумів, в чім річ, але потім все вияснилось. Коли стихала команда, до мого вуха долітав дзвін кайданів, чутно було, як когось били і кричав наглядач:

«У, жидюга проклятий, досі не вивчишся, як гулять уногу!..» Я зрозумів, що то в'язнів, ніби салдат, шеругують перед прогулюванням. Били за те, що не вмів ходити вногу, що не могли повертатися обертом і т. д. Природньо, отже, що я намагався уникнути таких образ що-кроку й більше 2-х місяців не виходив на прогулювання. Потім, одначе, довелося вийти «погуляти», бо моє відмовлення від прогулювання й надалі також могло викликати те-ж самісіньке, що й прогулювання.

Нема що й говорити, що така прогулянка дужче нервувала, ніж задовольняла в'язня. Години, призначені для прогулювання, поверталися в години салдатської муштри та невгаваючих образ; минала прогулянка,— а на серці ставало аж надто тяжко, хотілося кричати, кричати до болю...

Часу для гулянки давано в Орлі дуже мало—офіційно покладено було хоч і 15 хвилин що-дня, але в дійсності все залежало від старшого наглядача; схоче—дасть 15 хвилин, схоче—дасть 5 хвилин; скаржитись що-до цього вищому начальству було би даремно. До гулянки шеругували в дві лави, одна за потилицею другої, і старший починав повчати: «У нас треба ходити вногу, коритись команді; не будете цього виконувати—будем морди бити!».. Після такого вступу лунає команда: «Накрийся!»—бо весь час, поки старший «повчає», в'язні повинні були стояти без шапок. «На первый—второй рассчитайся!» Починається... Багато хто з каторжан, що не знали анічогісінько з військової муштри, бо не були в війську, звичайно, мовчали, позираючи один на одного, чи відгукувалися номерами по черзі. До тих, хто не попав улад, підскакують наглядачі і б'ють їх кулаками, ключами. І так де-кілька разів уряд. Далі починають муштрувати. Багато з в'язнів уперше за все життя своє ходять уногу, не вмійють і плутають. Їх б'ють по голові, спині, б'ють немилосердно... Чого тільки не надивишся?! Ось дідусь,—закуті руки й ноги, ледве ходить,—він повинен також іти вногу. Звичайно, цього він робить не може, його наглядачі б'ють «смертним боєм», глузуючи з нього. Так «гуляли» в Орловському централі, і багато де-чого зазнавали ті, хто не зміг відразу так «гуляти». Балакати, як то вже було сказано, підчас гулянки заборонялось,—за це бито. Забачить, напр., наглядач, що хтось в шерехах розмовляє, зараз же зупиняє гулянку і, як що винуватця немає, починає всіх по черзі бити.

Крім гулянки, каторжани, що сиділи в загальному корпусі, могли інколи користуватися свіжим повітрям, коли їх брали на тюремний двір робити. Бачитись зі в'язнями, що сиділи по інших камерах, можна було лише на якусь мить, взагалі-ж зносини між камерами були дуже обмежені. Писати один одному щось боялися, бо в разі буде перехоплено записку, начувайся біди. Били й того, хто писав, і того, кому писано. Навіть політичні каторжани—цей найбільш товариський елемент—зрідка користувалися з такого засоба зносин в Орловській тюрмі: надто тяжко доводилося на собі відчувати наслідки цього безневинного засобу.

V

Глумління й образи особи в'язня до вищої точки—ця властивість Орловського режиму—виявлялися і у відносинах адміністрації до в'язнів, при чому завжди відрізняли політичних від уголовних. Першим завжди більше перепадало. Часто-густо досить було сказати, що це—«політичний»,

і його немилосердно бито. Про звертання на «Ви» нема чого й говорити. Арештант повинен був знімати шапку не лише перед вищими урядовцями з тюремної адміністрації, але й перед звичайним наглядачем. Звертатися до нього повинні були: «господин надзиратель», розмовляючи з ним, слід було стояти струнко; відповідати—«так точно!», «никак нет»,—і лихо тому було, хто хоч трохи ламав цей розпорядок. Зустрічаючись з помічником чи начальником тюрми на гулянці чи ще де-інде, після команди: «Смирно! Шапки долой!»—в'язень повинен був стати скам'янілим і на його привітання: «Здорово!»—відповідати: «Здравия желаю, ваше высокоблагородие!». Помічник Аненков додумався вітати в'язнів так: «Здорово, сволочи!»...

Краще буде, певно, розпочати з того часу, як я прибув до Централу, й розповісти про найбільш характерні факти, що дали-б картину відношення Орловської адміністрації до в'язнів. Прибув я в Централ з першою партією, коли там ще було порожньо; через де-кілька день сюди прибула ще одна партія—з Катеринославу, де було де-кілька політичних. Підчас «прийому» цієї партії анархіста Скаданова бито тричі лише за те, що він політичний; били його власноручно помічник Левицький, старший Козльонков і інші. Побитий Скаданов умер. Такий спосіб «прийому» дуже подобався наглядачам і вищій адміністрації і з того часу всю «політику», що приходила до Орла, катували лише за те, що їх засуджено за політичні вчинки. Коли приймано Чернігівський етап, політ. каторжанина Макара Даниша також бито. Помічник Дурнев після звиклого допиту (прізвище, ім'я по батькові), довідавшись, що він також політичний, скомандував: «А, ти теж соціяліст?! Усипать йому!..»—і на кволого, хворого Даниша кинулись здорові кати, кинули його на діл і жорстоко били. Або ще—заходить до камери старший Козльонков, усіх грубо шерегує, далі, оглядаючи лави, зупиняється перед Олександром Поповим: «А, ето ти політическая бл...»—не промовив, а вигукнув по-звірячому, і Попова було тяжко побито. Багато, безліч фактів ще можна нарахувати, коли без всякого поводу з боку в'язнів на них накидалися і тяжко глумилися. Але на бійках не все стало. В Орлі не було глузувань, а чи зневаг випадкових. Ні! Це була ціла система, чітко розроблена, що залазила своїм брудом в найсвятіші кутки душі.

От в який спосіб «повчав» помічник Бутурлін каторжників, що не-що давно прибули: «За що-найменшу образу наглядача не то що морду будемо бити,—сто різок у задницю; за образу помічників, не то що начальника, будемо стріляти, як собак, і відповідати не будемо!» «Сволочь», «сукинсын» і інші лайки аж до матюків—це були улюблені Орловською адміністрацією слова. Шерегуючи в'язнів до гулянки, помічник Аненков, напр., командує так: «Собака на собаку равняйсь, морду выше, а то подыму!».. Підходить до в'язня Каца й починає глумитися: «Морду выше!»—і кулаком у підборіддя. Кац слухняно підводить голову. «Морду ниже!»—і знову кулаком по голові.

В царські дні тюремна адміністрація влаштовувала спражні паради. Після служби в тюремній церкві каторжан строїли на тюремному подвір'ї в лави, наказували вигукувати «ура» і т. д. Після парад у марширували. Часто-густо на ці паради прибували жандарські офіцери, прокурорський догляд і інші представники губерської адміністрації. До церкви змушували

йти й бійкою. Становище політичних було просто жахливе,—адміністрація особливо стежила за тим, щоби політичні ходили до церкви й гукали «ура».

Я знаю випадки, коли старший наглядач Новченко примушував цілувати йому руки й, коли товариші відмовлялись від такої високої чести, їх тяжко били. А то ще бувало й трохи инакше. Викликають наглядачі в коридор двох політичних і наказують одному з них, показуючи другому: «Дай йому в морду!» Той відмовляється.—А, ти не підкоряєшся?!—і починають бити обох. Один із «отдельонних»—прізвищем Кас'ян—вигадав таку розвагу. Він наказував в'язням плювати один одному в обличчя і, коли ті, звичайно, відмовлялися, починав їх бити. Щоби змалювати всі страхиття Орловського централу, довелося-б складати цілі томи,—ми зупинимся лише на де-яких окремих фактах, що своїм одвертим цинізмом становлять справжній зв'язний садизм.

VI

Читачу буде надзвичайно цікаво довідатись про поведінку в'язнів у своїх камерах, особливо тому, що багато хто з них до самої своєї смерті жив в тій самій камері, на тому самому ліжку.

У камерах ні голосно балакати, ні співати або ще щось робити не дозволялося,—винних в неслухняності били. Прокидалися й лягали спати за дзвінком. Спати треба було лягати зараз же після перевірки. З приводу цього в окремих камерах і в т. зв. «4 отделении» (де тримали «на іспиті») часто били. Розповім про те, що трапилось особисто зі мною. Підчас перебування свого в «4 відділі» я якось уночі встав і, старанно підіймаючи кайдани, щоби не дзвеніли, підійшов до «параші». Раптом відчиняється «вовчок» (невеличка кругла дірка, куди заглядає наглядач і оглядає всю камеру, не відчиняючи дверей), і я чую голос наглядача: «А це ти (далі—важкий матюх) дзвонив?! Я з тобою завтра вранці побалакаю!» І, дійсно, «побалакав»... В ранці мене викликано в коридор і добре побито. Довго після того мені з уха текла якась юшка, що заливала всю подушку: розбито було ліве вухо. Треба додати ще, що коли кайданами закуто ноги, то зовсім не можливо ходити, не дзвенячи кайданами, особливо-ж не відійшовши від сну.

Перевіряли в'язнів в Орлі двічі на день, вранці і ввечері, іноді—що правда, рідко—і вночі. Кайдани перевірялося зпершу—також і труси по камерах—що-дня. Рідко коли трус поминав спокійно; звичайно-ж що-небудь знаходили. недоладним і—знову бійка. Бувало іноді—в камеру на трус увиходить ціла зграя наглядачів на чолі з яким-небудь старшим. Останній звертається до камери: «Говори, у кого кайдани не гаразд!» Чорти батька знає, чи справні вони, чи ні; важко догодить,—і сперву ніхто не відгукувався. Але наглядачеві здається, що кільце вільно ходить, а чи заклепки розійшлися, і починають бити того, хто про те не повідомив. У одного каторжанина-політика знаходять коробку з сірників, куди він, щоби не насмічувати в камері, складав уже випалені сірники. Прізвищем той товариш—Большов, засуджений за повстання у війську. «Навіщо ти їх складаєш?»—запитує наглядач. «Ховав, щоби в камері не смітити»—відповідає Большов. «Я тобі дам сірники ховати!»—оскаженіло репетує наглядач і—знову б'ють. Цілковита сваволя, одвертий цинізм

адміністрації, зневага й глуmlinня над особою приводили в'язня часто до такого стану, що єдиний вихід це—смерть.

Далі обов'язково двічі на день кожна камера повинна була співати молитви, вранці і ввечері, в «фортеці»-ж одного часу навіть чотири рази: ще—перед обідом і після нього. Спочатку ми ні в якому разі не погоджувалися з таким розпорядком і всяким способом боролися з ним, але коли з цього приводу жорстоко було бито (били групами, били й по-одиноці), коли питання перед нами стало руба: чи підкоритись, чи негавгаючи бійки, катування, що, звичайно, приводили лише до смерті,—ми підкорилися. Православні молитви примушували співати всіх в'язнів, не поріжнюючи віри й національності. Уявіть собі, якої зневаги та образи зазнавала людська гідність, напр., єврея чи татарина, що змушений був співати на ввесь голос руські молитви. З приводу цього часто-густо траплялися непорозуміння, що приводили знову-таки до бійки.

Отже, виходить, тяжким життям жили в'язні Орловського централу. Що-хвилини напруженість, коли почуваєш ледве не кожний нерв; що-хвилини чекаєш, що от-от тебе викличуть у коридор і невідомо за віщо поб'ють,—все це принижувало людину, створювало тяжкий настрій. Напруженість зміцнювалась ще через те, що в'язні, так в окремих камерах, як і в загальних, повинні були, лише тільки відчинитися «вовчок», вставати і стояти струнко, не відводячи очей від «вовчка» аж доки наглядач відійде від нього. Як що в'язень, зайнятий чимсь у камері, не примітив, що «вовчок» відчинено, наглядач зараз же відчиняв камеру, «винуватця» викликав у коридор і розпочиналася бійка. Опісля в'язні і з цим дали собі раду: вони почали обирати спеціальних вартових по камері, що неустанно повинні були пильнувати «вовчка» і лише наглядач його підіймав—вартувий в увесь голос кричав: «Встать, смірно!». В окремих камерах справа була значно тяжча. Навкруги тиша: лиш іноді почуєш брязкіт кайданів з сумежних камер. Але ось чутно, як відмикають замок. Вмить повинен зіскакувати і стояти струнко. А скільки разів на день клацає той замок, скільки разів заглядає наглядач у «вовчок». Вимотаєшся за день до нестями. Лише вночі, сьак-так, відпочинеш, а зранку знову все починай заново. Так тягнеться зо дня на день, місяцями, роками...

VII

Згадуючи спеціально про кари, які вживалося в Орловському Централі, доводиться—по суті речі—говорити про бійку. Це була добре організована система, що неухильно її переводила в життя адміністрація так вища, як і нижча.

Ще у дорозі варта попереджає каторжників, що їх будуть бити під час «прийомки», але ніхто з в'язнів не хоче цьому вірити, бо розсудлива людина не могла собі припустити, як можуть її бити, коли вона нічим не винна і навіть нічого ще не зробила.

Але етап, нарешті, ввійходить на подвір'я тюрми й зупиняється перед конторою. Лунає команда: «Шапки долой!». Де-хто зі в'язнів не зняв. Неслухняним тут же, при варті, старший Козльонков і помічники збивають їх з голови кулаками. Далі—звичайний допит, а потім партію приймає тюремна адміністрація і варта йде собі.

— У баню їх!—наказує помічник. Партію ведуть у баню й тут-то й розпочинається уславлена «прийомка» Орловського централу.

Лиш тільки каторжани ввійдуть в передбанник, чутно команду: «Роздягайся!»—і на голови в'язнів падають удари. Спочатку б'ють усіх уряд: старого й молодого, хворого й здорового. Нарешті вся партія роздяглася догола. Картина трохи відміняється. В передбаннику вже поставлено столик і стільці, на яких сідають помічники, з усіх боків оточені старшими наглядачами. Від самісінького передбанника й до самої бані в дві шерехи стоясь один проти одного наглядачі. «Такий-то!»—викликають кого-небудь з каторжан по списку. Голий в'язань підходить до столу. Після цілої низки звичайних запитань—звідки, за віщо засуджено, на скільки і т. д.—лунає жакливий для Орловських каторжан наказ—«принять!». Спочатку б'ють старші, рідко який устоїть на ногах. Потім б'ють звичайні наглядачі, б'ють, скільки їм подобатиметься—гумою, нага-ями, бичами і т. ин.

Мало хто не зазнав смертної бійки. Наведу де-кілька прикладів, коли бійка спричинилася до смерті.

1. Скаданов—анархіст-комуніст; до Орловського централу прибув з Катеринославської тюрми. Був він високий на зріст, стрункий, а будовою тіла дужий—вразіння багатира. До того-ж чудесний товариш. При «прийомці» Катеринославського етапу на нього особливо накинулись Орловські кати і тяжко його били. Тричі його виводили до кранту з водою обмивать кров, що поюшилася з побитої голови й обличчя. При чому наглядачі з'ясовували йому, що б'ють його так люто за те, що він такий міцний і дужий.

Після цього його посадили в окрему камеру,—сам він не міг навіть іти. Потім його ще де-кілька разів бито й, кінець кінцем, після того, як його одного разу побили до непритомності—відвезено до лікарні, де він незабаром і в мер.

2. Олександр Попов—засуджений згідно з 2 частиною 102 ст. Карного Закону в справі Воронізьких соц.-революціонерів. У Воронізькій тюрмі, перед самим вирядженням його до Орла, адміністрація таємно від товаришів узяла його в баню й там побила його різками (50 ударів); після езекуції зараз же віддала варті для вирядження до Орловського централу «для виправлювання». У дорозі кров йому запеклася й білизна пристала до тіла. Підчас «прийомки» в Орлі, коли кулаками наглядачі підганяли швидче роздягатися, Олександр Попов не міг скинути білизни і її з нього було здерто, при чому рани від різок знову віджилились; потім, схопивши його за голову, почали товкти об стінку. Потім його часто били в окремій камері, били в загальній камері, поки смерть не звільнила його від катування, як і багатьох інших.

3. Сергій Кудрявців—засуджений на каторжні роботи в справі Горянського Комітету Партії Соц.-Рев. Його люто побито при «прийомці», а в бані побито до непритомності за те, що не мав хреста на шії. Били ще багато разів з різних причин. Кінець кінцем, молодий і чутливий Кудрявців не міг далі зносити катування над собою й іншими й, коли камера пішла в баню, він залишився в камері й повісився. Його зняли з петлі вже непритомним і помічник Аненков почав ударами гуми приводить його до притомності, приказуючи: «Брешеш, сукин-син, устанеш!»... З великими зусиллями відходивши, його поклали в тюрмну лікарню.

Але лиш тільки він трохи очунав, його, зовсім ще хворого, перевели до загальної камери, де його ще де-кілька разів бито з помсти за те, що він без дозволу пробував себе позбавити життя.

Тут слід розповісти, яку велику роль в житті Орловської тюрми відігравали хрести на шиї у в'язнів. Про це в'язням говорила ще у дорозі варта. Хто мав на шиї хреста, адміністрація звичайно менше била. Мені один близький мені товариш розповів про дуже оригінальний випадок. Він простував етапом на Орел і, здається, на вокзалі їхній етап зустрівся з іншим етапом, що з Орла йшов на Сибір. І трапилось диво: їхній етап було просто закидано хрестами Орловського етапу; вони зривали з себе хрести і, кидаючи нам назустріч, кричали: «Надівайте хрести! Беріть хрести! Ато при «прийомці» уб'ють!».

4. Йоган Мюллер; естонець, засуджений на каторгу за замах на барона Будберга. Тяжко дісталось Мюллеру при «прийомці». Між іншим, його часто й люто бито за незнання російської мови: йому перебито обидві плінки у вухах,—він також умер.

5. Кравцов—тимчасовий військовий суд засудив його на 20 років каторжних робіт. При «прийомці його, головним чином, били в підгруддя, під «ложечку», як наказував старший Козльонков. Наслідок цієї бійки—де-кілька перебитих ребер і він незабаром після цього почав харкати кров'ю. А ще через де-який час його відправлено було до лікарні звідки вже більше не повернувся.

6. Уголовний каторжанин Йосип Розен, засланий на каторгу помилково на 4 роки. Дуже хороший хлопець. У дорозі етап, що повертався з Орла, дав йому хреста. Але зовнішність його викрила—він був єврей. Помічник Аненков при «прийомці», коли розпитався, пошептався про щось з старшим Загороднім, який звірем накинувся на Розена з криком: «А, жидівська морда, Хреста начепив?! Я тобі його надіну!»—одним ударом збив його з ніг і почав його топтати ногами. Розена звідци виридили не в баню, як інших, а просто в лікарню, де він і вмер.

7. Уголовний каторжанин Кац. До централу він сидів у Орлі, в губерській тюрмі, де не дозволяв помічнику Левицькому глумитися над собою. Коли Каца переведено було до Централу, куди трохи раніше було переведено помічника Левицького, останній почав мститись над Кацом і на кожній перевірці, підчас своєї варті, що раз у раз бив його. Кац в розпачі рішив вихреститись (він був єврей, а вихрестів били менше), але було вже пізно, смерть уже чекала на нього—він незабаром умер.

Ще можна-б навести силу випадків, коли тяжко биті вмирили, але нам здається вражіння склалося надто ясне: умови для життя в Орловському централі були неможливі. Всі ці випадки були добре відомі всім в'язням, били-бо одверто, привселюдно—в загальних камерах, чи в коридорах,—після чого побитих повертали знову до камер.

Після «прийомки» в бані ввесь етап садовили по окремих камерах, де нові з каторжан два тижні мали просидіти без прогулянки, курива, книжок і, т. ін. словом на т. зв. карцерному стані. Привівши в окремий корпус каторжан шерегували; старший обходив лави й крейдою на голому тілі в'язня ставив № окремої камери, куди в'язня повинні були посадити,—одноразово присікуючись до того чи іншого в'язня (в одного «ноги до купи», той «вовком поглядає», третій ще щось не так робить) та немилосердно кожного б'ючи.

На протязі перших трьох днів всіх, що прибували, били ні за що, очевидно, привчаючи їх до Орловського режиму. Простісінько заходить у камеру наглядач чи «отдельонний», перевірить у нього кайдани, гляне навколо, запитає про щось, а потім починає бити.

Висидить два тижні «на іспиті» в'язень,—його виводять на гулянку, б'ють за те, що не вміє ходити «вногу» і т. д. Іде в'язень у баню—його б'ють за те, що він довго, мовляв, умивається; після церкви починають бити за те, що не вмієш стояти, «як слід», у церкві. З окремого корпусу переводять до загального — старший по корпусу б'є «для науки». От зразок: приводять не-щодавно прибувших з окремої камери, «в 4 відділ». Там уже чекає де-кілька наглядачів. Перевіряючи в'язнів наглядач Васильєв «обирає» одного, зупиняється перед ним, і мовчки з усієї сили б'є його в обличчя; підлітає другий наглядач, прізвиськом Касян: «Ти не так б'єш»—каже він тому і показує, як треба бити, щоби в'язень з одного разу падав непритомним. І от починають, ніби наперегонки, до нестями товкмачити кулаками, аж поки всі будуть добре побиті.

Все це накладало надзвичайний відбиток на внутрішній настрій в'язня. Він—в'язень—ніби якось нижчав; почуття обурення та протесту йому підпадало; зростала якась злість, але злість, глибоко в душі в'язневій захована. Потім уже майже всякий мовчки терпів бійку, турбуючись лишень про те, щоби попадало по менш дошкульним місцям.

Отже, не дивно, що режим Орловського централу часто спричинювався до самогубств. Мій близький товариш, засуджений у справі партії соціалістів-революціонерів, завдяки такому режимові, на моїх очах почав божеволіти й пробував повіситись. Життєві умовини його придушили і він незабаром умер. Траплялося, що за один день намагалося стратити своє життя де-кілька чоловік. Самогубство, отже, ставало побутовим явищем.

Спочатку в'язні пробували скаржитись на режим вищій адміністрації: скаржились навіть Хрульову, коли він був інспектором головного тюремного управління, але даремно: режим залишався таким самісінько, а за скарги тюремна адміністрація знову починала свою бійку.

VIII

Через великий інтерес до режиму Орловської тюрми слід би послухать, що говорить безпосередній самовидець, що зазнав усього, що слід було зазнати в Орлі, і вийшов із тюрми, як каторжник, засуджений не на великий речинець.

Він розповідає, що ще по дорозі в Орел до етапного вагону дійшли погані відомості. Ми довідалися, що тюрма, куди нас женуть, є не що інше, як середньовічна катівня. Я відразу пойняв віри, бо вже добре знав російських тюремників, але Олексій Павлов ніяк не міг собі уявити, щоби «політиків» могли бити. Варта, що вела нас до Орловського централу, говорила нам, що це—«жива домовина». Дійсно, так воно й вийшло: одні фізично занепали і там умерли, інших же було покалічено морально... Нас уведено на подвір'я і поставлено біля контори. Один вартовик звернувся до нас: «Хлопці, познімайте шапки, ато лихо буде; відповідайте «так точно» і «нікак нет». Біля контори ми стояли не довго. Незабаром до нас

підійшли старші наглядачі: Загородній, Козльонков, Субоч (Сяпич) і інші. З боку окремих камер простував помічник Грабовський (що потім наклав на себе руки). Зиркнувши на нас, він дав команду: «У баню!»—«Ну, братця, перепадає тепер вам!»—пошепки сказав якийсь вартувик. Ми пішли; прийшли в баню, ц.-т. в передбанник, де в кутку стояв стіл, а за столом сидів Грабовський, а з обох боків стали старші наглядачі. Почалася «прийомка». Помічник грубо викликав Олексія Олексієвича Павлова: «Ім'я, прізвище, по-батькові, за віщо засуджено? А, по 102 ст.? Що таке 102 ст.? Я не розумію»—нервово кричить помічник. Наглядають, чекають свого. «За віщо засуджено?»—запитує знову помічник. «За те, що належ...»—почав було відповідати тов. Павлов. Але удари в обличчя припинили його відповідь. Наглядачі по черзі б'ють його в обличчя, т. Павлов ледве стоїть на ногах. Коли його побито за «так» і «ні», за те, що не вмів тримати ніг укупі,—почали присікуватися до срібного коповичка, що він подав його наглядачу (в'язні повинні були здавати в тюремну контору всі свої гроші, натомісць одержуючи квитки). Субоч поцокав тим коповичком об зуби і, сказавши «фальшивий», почав Павлова знову бить. Йому допомагав другий наглядач—Загородній. Натішившись до не схочу, вони виштовхнули Павлова в другу кімнату. Дійшла черга і до мене. «Ім'я, по-батькові, прізвище... що?»—голосно кричав помічник і в такий спосіб—голосом—наказував наглядачам бити мене. «За віщо засуджено?»—і, не дочекавшись відповіді, він почав сам читати мого «одвертого листа», ц.-т. документа, що надсилався разом зі в'язнем. «Лист» його розгнівив: «Соціаліст-революціонер?! Замах на урядовця?..»—вичитував він, підносячи свій голос. Цього було досить, щоби мене побили не менш Павлова. Мене було повалено на діл,—далі наглядач Загородній разом з Субочем почав мене лежачого бити. Вважалось, що мене бито «мало», бо я самотужки міг піднятися з долу. Потім мене виштовхнули в кімнату, де надягав на себе якесь ганчір'я Олексій Павлов. Провокатора Леоніда Прохорова, що разом з нами прийшов до Орла, не били: мовляв, своя людина. В другу кімнату, де ми після «прийомки» вдягалися, раз-за-разом заходили нові й нові наглядачі, питалися, за віщо засуджено і, в залежності від відповіді, «прикладали руку». Потім нас повели в окремий корпус. По дорозі мені влетіло за щось ще двічі. Прибули в окремі камери. Темень. Аж ось чую—наглядачі, що стоять на варті в окремому корпусі, починають розпитувати—«за віщо засуджено?». І знову б'ють, б'ють без кінця-краю. Що було далі з Ол. Павловим, мені не відомо; мене-ж, довівши до дверей окремої камери, наглядач з такою силою штовхнув у неї, що я, долетівши до стіни, об неї забився. Але на тому ще не стало. Знову до мене в камеру зайшло де-кілька наглядачів на чолі з «отдельонним», знову почали мене обшукувати і бить. «Погляньте, пане-«отдельонний», у нього на підкайданню якісь букви!»—говорить «отдельонному» якийсь наглядач. «А, мати твою... писати на підкайданню? Псувати казенні речі?!»—і знову б'ють. Нарешті, вони пішли,—але не надовго. Почалися щоденні труси,—мене знову били за те, що на кришці «параші», про існування якої я навіть ще не встиг довідатись, запримітили якусь маленьку плямку. Закінчилась перевірка. Ну—помислив я—врешті можна спокійнісінько собі відпочити. Відвертаю ліжко з метою заснути, щоби все минуле забути. Беру подушку, щоби зручніше покласти її, але з жахом помічаю криваво-чорні плями, що вкрили собою кінці подушки. Це на мене

так уплинуло, що я кинув подушку. «Тут когось били,—може вчора—позавчора він тут і вмер!?». Одначе прибрав себе до рук. Сяк-так задрімав. Та не надовго. Уночі я прокинувся від жохливого крику. До сих пір не відаю, звідки нісся той крик.—знаю тільки, що кричало, наче з домовини: «Товариші, мене б'ють! Товариші, б'ють... товариші... товариші»... Я закутався з головою в укритало, примушуючи себе не чути цього жохливого крику. Я зневажав себе в ту хвилю. Мені було соромно за своє безсилля... Жохливий день,—не менше жохлива й ніч!

Спочатку били за все, за кожну дрібницю. Важко, дуже важко було жити в таких умовах. Несамохить після кожної нової образи починають спадати думки про самогубство, і лише після багатьох зусиль відкидаєш ті думки.

Життя чим-раз стає все тяжчим, щоденно чуєш: когось б'ють, або «приймають» нових в'язнів, «на іспит».

Але все це—ніщо, коли прирівняти до тої «прийомки», яку влаштували Орловські тюремники, партії, що прибула на 4 день Великодня 1908 р. Ось що розповідає один з товаришів тої партії—тов. Самбур.

У Орловський централ ми прибули з Катеринославської тюрми на 4-день Виликодня. Приймали нас в одному з коридорів Головного корпусу. Насамперед я примітив дві великих шерехи наглядців з нагаями, бичами, гумою і инш. в руках. Всі вони—як на Великдень—були п'яні. Кожний, кого викликали по списку, повинен був пройти через ці шерехи. Били жорстоко... Де-кого били до непритомности, потім підносили до кранту, обливали кров, одхожували сяк-так, ставили на ноги і знову починали бити.

Після такої «прийомки» багатьох товаришів несли просто в лікарню, звідки вони вже не поверталися.

Про умерлих від бійки в тюремних конторських книгах зазначалося, що вони повмирали з пневмонії. Взагалі—вмирало в тюрмі багато,—хто від знесилення організму, хто від туберкульозу, але більшість, звичайно, від бійки, що відсажувала часто усе нутро і т. ин.

IX

Режим ставав особливо тяжким через те, що всі в'язні почували себе безсилими. Що-найменший протест—навіть пасивної форми—задавлено дикими ударами. Так, напр., коли в'язень інстинктивно боронив себе від бійки—його били до тих пір, поки він або стояв струнко, або падав непритомленим. Коли підчас бійки запитаєш: «За віщо б'єте?»—били що-найнещадніш. В'язень Орловського централу мав: підкоритись цьому безборонно, ц. т. стати справжньою твариною або здобути собі смерть.

Жадних скарг, заяв і навіть прохань ніхто з в'язнів, коли відвідували тюрму, вища тюремна адміністрація чи представники прокурорського догляду, не подавав, бо всі добре вже знали, що ледве тільки зачиняться двері за начальством, почнеться немилосердна бійка.

Ось іще картина.

Коли тюрму відвідав начальник головного тюремного управління, в загальній камері один пристаркуватий каторжанин (прізвище забув) звернувся до нього з проханням зняти кайдани з ніг, посилаючись на хворобу

та що, згідно з Уставом про засланців, його слід уже розкути. Начальник головного тюремного управління наказав начальнику тюрми, при цілій зграї помічників, тут же розкути цього дідуся. Але лише тільки начальство вийшло за двері камери, до нього ввійшов помічник нач. тюрми граф Сангайло з наглядачами й, побивши старого, сказав йому: «Поки сидітимеш, доки й будеш закутий. Я тобі розкую!»... І, дійсно, старий весь час сидів у кайданах.

Коли тюрму відвідав Орловський губерський тюремний інспектор фон-Кубе, то в тюремній лікарні уловний хворий каторжанин, прізвищем Шевченко, підвівся з ліжка, став на коліна і звернувся з благанням до інспектора: «Ваше превосходітельство»—захистіть, б'ють... Начальник тюрми Мацевич, що разом з інспектором оглядав тюрму, тут же при фон-Кубе вдарив де-кілька разів Шевченка в обличчя і два «виховача» вийшли з лікарні, куди влетіло де-кілька наглядачів, що знову тяжко побили Шевченка.

Та на цьому не стало. В'язнів принижували в такий спосіб: поб'ють кого, а потім викликають у коридор і запитують: «Тебе бито?». Як що в'язень каже, що бито, його знову б'ють до тих пір, поки він не відповість: «Нікак нет!» Ніхто мене не бив».

От випадок, що малює вицезгадане, об'єктом якого був я особисто.

На другий день клечаної неділі 1909 р. увечері, після перевірки, коли камера вже лягла спати, відчиняються двері й наглядач викликає мене в контору. Я одівся й вийшов. У кабінеті нач. тюрми, куди привели мене, сидів тюремний інспектор фон-Кубе. Запитавши моє прізвище, фон-Кубе запитує мене, чи били мене за весь час мого перебування в Орловській каторжній тюрмі. Я йому відповів, що били і били часто. Не звертаючи на мої слова уваги, він подає мені папірець, на якому було від мого імені написано, що в Орловському централі мене ні разу не бито,—пропонує мені засвідчити своїм підписом. Я рішуче відмовився—раз і вдруге. «Виведіть його!»—сказав він начальнику тюрми. Виходячи, я чув, як помічник Сангайло спитав у фон-Кубе: «Що з ним робити?»—«Поки що виведіть його»—відповідав Кубе, а далі розмовляли пошепки.

На другий день на ранішній перевірці в нашу камеру виходить старший Козльонков, помагає по камері, далі зупиняється передо мною: «Уб'ю, мати твою»...—і звірем кидається на мене. Завдяки своїй силі, він відразу збиває мене з ніг, а потім починає бити мене кулаками й ногами, націлюючись «у душу», ц.-т. близько серця. Лиш тільки кінчилась перевірка, мене викликали в коридор, де «отдельонний» з наглядачами знову побив мене. В голові мені шуміло, заклало обидва вуха. Через годину чи дві мене знову викликали в коридор і побили ніби за те, що не вмію ходити «у ногу». Теж саме було на другий і на третій день. Для мене ставало ясно, що або відмовся від того, що тебе бито, або йди назустріч смерті. Хотілося жити—і я дав свій підпис.

І так день за днем.

Протестувати можна було: кидаючись на наглядачів і адміністрацію з чимсь у руці, чи накладаючи на себе руки. Перший шлях був шкідливий, бо відповідала часто своїм життям уся камера. Залишався другий шлях,—і, дійсно, самогубств було багато. Скільки саме—не можна сказати, бо адміністрація старанно втаювала. Однак де-кілька випадків я наведу;

1) Л. Сапожницький—повісився в загальному корпусі.

2) Г. Розін—кинувся вниз з 3 галереї окремого корпусу, поламав собі руки й ноги, але адміністрація навіть після цього не зняла з нього кайданів.

3) Яковенко—облився гасом і підпалив себе,—так він і згинув.

4) Сергій Кудрявців—повісився; його врятовано,—але через де-кілька днів він умер.

Пам'ятаю ще один жахливий випадок. У 6-й камері (в «4 відділі»), де сиділи «вічні» каторжани, вкупі з іншими сидів політичний каторжанин латиш прізвищем Судик. Ще в Латвії, арештовуючи, його дуже побито, та навіть покалічено. В Орлі «при прийомці» його ще дуже побито; він не витримав і вирішив накласти на себе руки. Але вішатись в загальній камері не можна було, бо відповідала-б уся камера. І от він звертається до всієї камери: «Товариші! Дозвольте повіситись! Не можу більше, немає сил терпіти знущання!..» Серце кров'ю обливалося, але згодилися. Ніхто не зважився його відмовляти, бо кожний думав: сьогодні—ти, а завтра й я. Лягаючи спати, ми всі закутували голови укривалами, щоб не чути останніх конвульсій нашого товариша. Багато хто плакав...

Здається, місяця липня 1909-го року за один тиждень повісилось біля 15-ти чол. Адміністрація стурбувалася,—почала трохи менше навіть бити,—самогубств стало менш.

X

Але з часом опозиційний настрій Орловських каторжан дужчав, аж поки, врешті, не набув форми одвертого, гострого протесту.

До протесту того спричинилися т. зв. «бавовняна робота». Робота ця була надто тяжка, позаяк курява від бавовни йшла така велика, що за 4-5 кроків не можна було розглянути людського обличчя. Бавовну для переробки давали брудну, траплялися в ній і здохлі кішки, пацюки, миші, людські й тваринні екскременти і т. д.—то-ж не дивно, що в'язні в усякий спосіб уникали тої роботи. Але під загрозою бійки доводилося на роботу ту йти.

Особливо тяжко було перші 3—4 дні, поки звикнеш. На другий день роботи в'язень звичайно хворів: починалися рвоти, боліла голова, підвищувалась температура. Так було спочатку, а потім людський організм звикав,—однаке через 6-7 місяців такої роботи (ато й раніше) в'язень починав харкати кров'ю: розпочинався скороплинний процес туберкульозу.

9-го серпня 1910 р. підчас звичайних робіт наглядач Ветров за щось присікався до каторжанина Іонова й почав його нагаєм бити по голові. Іонов, до якого приєднався ще другий в'язень—Богданов—схопив сокиру, що лежала біля нього і вдарив нею Ветрова по голові: той упав, забитий на смерть. Далі він вихопив у Ветрова револьвер і, озброївшись в такий спосіб, кинувся на другого наглядача. Але на тривогу збіглися ще наглядачі. Богданова й Іонова вмить забили, хоч вони ще поранили ще одного наглядача. Потім наглядачі починали стріляти просто «по бавовні», де-хто з в'язнів заховався, останні впали навколішки, благаючи не бить їх. Але стрілянина не припинялася. В наслідок цього мали—16 забитих

і поранених каторжан. Потім усіх, хто працював «на бавовні», пропустили через шерехи наглядачів—били немилосердно. Багатьох довелося відрядити до лікарні, бо йти самотужки вони не могли. Били і на другий день. 35 політичних і уловних було бито різками по наказу вищої адміністрації. Жити після цього стало ще тяжче,—завели кару різками. Протест цей ні до чого не привів. Голодуванням чи забастовкою в Орловській тюрмі нічого також не досягнеш.

XI

Орловський централ нервував так політичних, як і уловних,—тож і ті і другі почували нарівні.

Змалювати словами окремі почування кожного в'язня аж ніяк неможливо. Більшість політичних переживало жахливі хвилі страхіть і галюцинацій.

Дуже бо тяжке життя було. Багато хто—більшість—набував такого гніву до своїх катів, що обіцяв, вийшовши з тюрми, помститися за все пережите. Де-хто з тих, що раніше відкидали терористичний спосіб боротьби, тепер скидалися на анархістів—«безмотивців», що говорили: «бий кожного, хто має блискучі гудзики!» Але були й такі, що ту злість на своїх катів заховували в собі, і лише іноді, бувало, вирветься жорстоке слово, що виявляє їхнє внутрішнє почуття.

Фізичний стан в'язнів, цілком зрозуміло, був не аби-яким гарним. І, дійсно, хворих в Орловській каторжній тюрмі було багато; багато й умирало. Хворіли багато на нервовість, на манію переслідування. Остання хвороба, така звичайна в уловних камерах, в Орлі вона набула надзвичайного розповсюдження. Пам'ятаю,—зі мною в камері сидів один каторжанин Поліщук, переведений з Житомира. Одного разу він раптом підбігає до дверей камери й божевільним голосом починає кричати: «Убивають, вбивають! Ратуйте!.. Через якусь мить у камеру вбігає ціла зграя наглядачів з шаблями наголо й револьверами, накидається на в'язнів і, побивши спочатку всіх уряд, питають потім Поліщука: «Хто тебе хотів убити?» Той указує на низку товаришів по камері. «Ось оці!» Почалася знову бійка.

Били чим попало: револьверами, ключами, кулаками, ногами, нагаями і т. ін., потім, надівши ручні кайдани, закинули кожного в «карцер». Звичайно, ніхто з однокamerників не нахвалявся бити Поліщука,—до того призвела його нервова хвороба.

Ще більше в Орловському Централі було хворих на туберкульоз легень. У кожній камері було їх не менше 10 чол. (хворих на активний процес), що мусила визнати й спеціальна лікарська комісія. Одначе й їх били також, як і інших. Страву вони мали також із загального арештантського казана.

XII

Медична допомога в Орловському централі була надзвичайно лиха, як і в більшості тодішніх російських тюрем.

У лікарню потрапити було дуже важко: переводили туди лише з підвищеною температурою, в противному разі, хоч у камері конай. В лікарні

б'ють хворих не менш, ніж у камерах. Їжу в лікарні, що правда, дають трохи кращу.

Ось два малюнки, що характеризують медичну допомогу в тюремній лікарні.

Хворий хвалиться лікареві, що він і «приймає» порошки, але все не легшає. «І не буде легшати, бо в нас тут не клініка, а каторга» — цинічно-одверто відповідає лікар.

Той же лікар — прізвищем Рихлинський — вимагав від в'язнів, щоби вони зверталися до нього з «Ваше високоблагородіє». Хто не звертався до нього так, як він наказував, того наглядачі били. Усім в'язням він говорив «ти». Один в'язень, побитий до непритомности, хвалиться лікареві, що його побили. «Не моя то справа» — відповідає лікар — «я повинен лікувати; от, коли тобі проб'ють голову, тоді інша річ: я тобі голову й перев'яжу».